

B | S | T The Black Sea Trust
for Regional Cooperation
A PROJECT OF THE GERMAN MARSHALL FUND

ЯК ПОЗБУТИСЯ ПОСТРАДЯНСЬКОСТІ?

Київ
2012

Проект реалізовано Інститутом світової політики за підтримки Чорноморського фонду регіональної співпраці (проекту Німецького фонду Маршала).

Погляди, висловлені в цій публікації, не обов'язково збігаються з офіційними поглядами Фонду.

Дослідження підготовлено експертними групами:

УКРАЇНА:

Альона Гетьманчук

Жанна Безп'ятчук

Володимир Кравченко

Оксана Пилявець

Сергій Солодкий

РЕСПУБЛІКА МОЛДОВА:

Леонід Літра

Едуард Цугуй

Корнел Чурия

ГРУЗІЯ:

Теймураз Канчелі

Інститут світової політики висловлює щирі подяку за допомогу при підготовці дослідження Мартіну Брузісу (Університет Людвіга-Максиміліана, Мюнхен, Німеччина), Володимирі Фесенку (Центр прикладних політичних досліджень «Пента»), та Євгену Головасі (Інститут соціології НАН України).

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Політика	6
Соціум	9
УКРАЇНА	
Пострадянськість в українській політиці	12
Пострадянськість в українському соціумі	41
РЕСПУБЛІКА МОЛДОВА	
Пострадянськість в молдовській політиці	70
Пострадянськість в молдовському соціумі	87
ГРУЗІЯ	
Пострадянськість у грузинській політиці	103
Пострадянськість у грузинському соціумі	121
10 РЕКОМЕНДАЦІЙ, ЯК ПОЗБУТИСЯ ПОСТРАДЯНСЬКОСТІ	137

ВСТУП

Яким чином виявляється пострадянськість у політиці та суспільному житті і як мінімізувати її найшкідливіші для розвитку європейської держави прояви — це два ключові питання, на які Інститут світової політики намагався знайти відповідь у ході реалізації проекту «Як позбутися пострадянськості?» за підтримки Чорноморського фонду регіональної співпраці Німецького Фонду Маршала.

Завдяки партнерам проекту з Молдови та Грузії — Інституту розвитку й соціальних ініціатив «Viitorul» і Грузинської фундації стратегічних і міжнародних студій відповідно — ІСП мав можливість розглянути питання пострадянськості в ширшому контексті. Підбір країн для проведення дослідження відбувався за принципом не лише спільної приналежності до Радянського Союзу у минулому, але й офіційно задекларованих намірів України, Молдови та Грузії стати повноцінними членами Європейського Союзу у майбутньому. Адже на відміну від країн Центрально-Східної Європи, де повалення комунізму супроводжувалось ментальними змінами й корекцією моделей поведінки, в Україні, Молдові та Грузії відбувалась переважно лише зміна режимів.

Це дослідження було інспіровано трансформаціями у трьох країнах, які мали місце в останні роки. Зокрема, йдеться про прихід до влади в Україні команди, котра в переважній більшості уособлює суспільно-політичний простір із найбільш збереженими радянськими традиціями. У Грузії — це кардинальні реформи, ініційовані політиками, які сформувались як особистості вже після розпаду Радянського Союзу. У Молдові, тим часом, правлячий «Альянс за європейську інтеграцію» за достатньо короткий проміжок часу змінив сприйняття Молдови з останнього комуністичного бастиону Європи у визнаного лідера «Східного партнерства» ЄС. Поміж тим, у всіх трьох країнах пострадянські установки, моделі поведінки та дискурсивні практики все ще є досить розповсюдженими та стоять на заваді європеїзації країн.

Пострадянськість у рамках цього дослідження була визначена як різновид соціально-політичної мутації, коли старі радянські цінності, практики та норми модифікуються, комбінуються, змішуються і взаємопов'язуються з західними еквівалентами, породжуючи достатньо новий еkleктичний контекст. Він вже не є радянським, але і назвати його західним чи єв-

ропейським теж неможливо. Він — пострадянський.

Інколи пострадянськість досить близька до радянськості. Інколи це достатньо нова соціально-політична реальність, в якій помітний вплив ринку. Загалом, це патологічний статус-кво, який вимагає подолання.

Пострадянськість у цьому проекті розглядається як транзитний період між радянськістю і європейськістю. Хоча не виключається, що пострадянський стан може виявитись набагато тривалішим, ніж прогнозувалось після колапсу СРСР. Одним із підтверджень цьому є реставрація радянських цінностей та установок серед молоді, яка була сформована чи навіть народжена вже у незалежних країнах, а не радянських республіках.

У ході реалізації проекту під європейськими цінностями, нормами й практиками ми мали на увазі повагу до індивідуальності, високий рівень соціальної довіри, соціальну солідарність, обмеження статусних привілеїв політиків, громадянський контроль за владою, моральні чи/та юридичні санкції за публічну брехню; обмін інформацією і знаннями задля спільного блага; несприйняття плагіату; превентивну доброзичливість; верховенство права; соціальну, культурну, політичну толерантність; високу соціальну мобільність, яка базується на меритократії; баланс горизонтальної та

вертикальної комунікації в організаціях; неприйняття будь-яких видів корупції; несприйняття пропаганди у мирний час.

Дослідження «Як позбутися пострадянськості?» складається з двох взаємопов'язаних частин «Політика» та «Соціум» і базується на аналізі атрибутів або виявів пострадянськості, які були визначені під час брейнстормінгів за участю як експертних груп із трьох країн, так і запрошених політологів, соціологів, дослідників феномену Homo Sovieticus. До розробки методології дослідження були залучені європейські експерти, які мають поважний досвід у розробці методології в рамках міжнародних проектів, метою яких була оцінка трансформаційних процесів у політичному менеджменті та суспільстві. Також у рамках проекту відбулась відповідна дискусія у форматі відеоконференції з Левом Гудковим, президентом російського Левада Центру — найбільш визнаної дослідницької інституції у питаннях феномену радянської та пострадянської людини¹.

Ці атрибути були згруповані наступним чином: установки, моделі поведінки та дискурсивні практики. Вони аналізувались з допомогою

¹ Лев Гудков: Через 20 років після розпаду СРСР у молодих поколінь відтворюються установки радянської людини, <<http://iwp.org.ua/ukr/public/569.html>>.

різних методів і способів збору інформації: соціологічних опитувань, інтерв'ю з експертами, кейс-стаді, дискурс- та контент-аналізів.

Деякі з цих груп, як, скажімо, установки, стосувались більше радянськості як такої, оскільки установки змінюються значно повільніше, ніж поведінка та дискурсивні практики. Що стосується моделей поведінки, то більшість атрибутів у цій групі зумовлено слабкістю інституцій і ситуацією, коли дані інституції підміняються персональними неформальними зв'язками. Аналіз дискурсивних практик відбувався на основі заяв політиків, публічних дискусій, опублікованих ними матеріалів, тощо.

У кожній з цих груп були визначені атрибути, в тій чи іншій мірі присутні в трьох країнах. Загальна структура, на яку орієнтувались експертні групи в трьох країнах під час підготовки дослідження, виглядала наступним чином:

ПОЛІТИКА

УСТАНОВКИ

1. Всеохопний контроль як необхідність. У пострадянських країнах склалась така практика, що всі відповідальні за прийняття рішень, а також правоохоронці, постійно намагаються установити всеохопний контроль і карати суворо навіть за

незначні проступки. Це викликано, не в останню чергу, й очікуваннями переважної частини суспільства, яка також вважає, що карати треба жорстко, а контролювати постійно. Але в пострадянській реальності, на відміну від радянської, системи контролю і покарання неефективні, пародійні і вкрай корумповані, що лише девальвує саму пострадянську державу.

2. Абсолютизація ієрархії. Пострадянському політикуму особливо притаманно, коли заслуги людини визначаються не рівнем її освіти, знаннями, досвідом та професіоналізмом, а місцем в ієрархії. Як тільки людина опиняється на керівній посаді, вона не сприймає як рівних та не дослухається до думки людей, які стоять хоча б дещо нижче в ієрархії.

3. Нетолерантність. Пострадянські політики можуть відверто вдаватися до риторики та дискримінаційних заяв у своїх промовах, що розпалюють ворожнечу. Будь-які санкції за нетолерантність — моральні, електоральні, юридичні — відсутні.

МОДЕЛІ ПОВЕДІНКИ

1. Домінування непотизму, благу, кумівства, фаворитизму. Зв'язки з криміналітетом, з одного боку, та правоохоронними органами з іншого, телефонне право, кумівство та непотизм — основні інструменти лобіювання та прийняття рішень,

вигідних для представників влади або осіб, наближених до неї. Закони при цьому мають лише декоративне значення. Персональні контакти повністю або частково підміняють формальні правила.

2. Бізнес на державних функціях (влада як бізнес-проект). Система надання послуг громадянам державою націлена не на їх обслуговування, а на заробляння на них грошей. Якість пострадянських послуг зазвичай є дуже низькою, а регуляторні підходи спеціально заплутані, що створює благодатний ґрунт для корупції.

3. Попередження і викорінення неконтрольованої конкуренції. Політичні лідери зазвичай підбирають у свої команди людей, які не можуть з ними конкурувати і кинути їм виклик. Відсутні передумови та умови для істинної меритократії. Політичних опонентів можуть вилучити з політичного життя чи навіть кинути за ґрати з допомогою вибіркового правосуддя.

4. Перевага персоналізації над інституалізацією. У пострадянській системі лідер, політична персона значно важливіша за будь-яку інституцію. Останні можуть бути легко видозмінені чи підігнані під інтереси будь-якого політика.

5. Відсутність санкцій за публічну брехню; плагіат. Характерна риса пострадянських політиків — вони можуть постійно публічно говорити неправду і не несуть за це жодної

відповідальності. На відміну від, скажімо, європейських країн, моральні та формальні санкції за публічну брехню у політиці практично відсутні. Розкрита брехня так само може жодним чином не відобразитись на електоральній підтримці політика.

Багато пострадянських політиків активно використовують плагіат у різних формах, знову ж таки без жодних санкцій.

6. Статусні привілеї політиків. Типові пострадянські політики намагаються отримати максимум особистої вигоди від своєї посади і державних ресурсів, доступ до яких вона гарантує. Показна розкіш і поклоніння підлеглих для пострадянських політиків вкрай необхідні для самоствердження. Існують спеціальні котеджні містечка, оточені високими парканами, спеціальні лікарні та санаторії. Подвійні кордони безпеки встановлюються перед входом у будівлі, де відбуваються заходи, в яких беруть участь високопоставлені особи. На шляху президентського та прем'єрського кортежів завчасно перекриваються вулиці. Вони спокійно дозволяють собі і суспільство дозволяє їм їздити на найдорожчих авто, користуватись VIP-залами аеропортів, насолоджуватись найкращим сервісом, недоступним для більшості громадян.

ДИСКУРСИВНІ ПРАКТИКИ

1. Патерналізм. Пострадянські політики люблять позиціонувати себе як господарів (власників) країни, обіцяючи вирішити всі питання, хоча на практиці вони рідко вирішують навіть нескладні проблеми. Більшість з них не має наміру встановлювати реальне громадянсько-державне партнерство. В їхньому розумінні держава повинна контролювати та диктувати свої правила одноосібно.

2. Пропаганда як основа політичної риторики. Навіть найбільш впливові політики, а не лише маргінальні та радикальні, використовують пропагандистські прийоми у своїй політичній риторичі щоденно. Пропаганда не розглядається як щось екстраординарне, притаманне країні, яка, скажімо, перебуває у стані війни. У пострадянській політиці межа між пропагандою — неповною чи спотвореною інформацією про результати роботи органів влади — та політичною аргументацією надзвичайно тонка. У пострадянських політичних реаліях відбулась цілковита девальвація слова. Первинний смисл із сказаного вимивається. Їх вживають, але з вуст політиків вони не мають великого значення. Пострадянські політики люблять часто апелювати до демократії, прав людини, справедливого правосуддя, цінностей, самі не до кінця розуміючи, про що говорять.

3. Несприйняття ідеологій. Занепад ідеологій є загальносвітовим трендом, проте у пострадянській політичній культурі ідеології дискредитовані і девальвовані більшою мірою з іншої причини: люди перенасичились ідеологією в часи СРСР, і сьогодні вони хочуть свободи від будь-яких політичних ідей, політики загалом. Вони швидше схильні підтримати економічний прагматизм чи професіоналізм, ніж будь-які праві чи ліві ідеології. І навіть якщо політичні партії позиціонують себе як ідеологічні проекти, в реальності вони не дотримуються серйозних ідейних установок.

4. Загострена потреба у ворогах — внутрішніх та зовнішніх. Пострадянські політики схильні спеціально створювати образи ворогів — внутрішніх та зовнішніх, аби перекласти на них відповідальність за власну обмеженість, за свої помилки, провали, незнання, нездатність проводити реформи, відсутність історії успіху.

Очевидно, що деякі з названих атрибутів притаманні й політикам, і соціуму загалом, у західних країнах. Головна ж відмінність полягає у ступені використання подібних атрибутів і ставленні до них виборців та суспільства у цілому. Адже зрозуміло: політики поводять себе так, як їм дозволяють поводитись їхні виборці.

СОЦІУМ

УСТАНОВКИ

1. Патерналізм. Пострадянські люди переважно розглядають державу як священну всемогутню інстанцію, яка повинна запропонувати вирішення всіх проблем. Обожнення держави часто призводить до зворотнього ефекту: її несприйняття і намір обійти всі її вимоги.

2. Конформізм як домінантна стратегія життя. Пострадянські люди, приймаючи рішення та виробляючи плани, часто вдаються до установок «А що скажуть люди?» або ж «Я хочу бути, як усі». Така життєва стратегія складно суміщається з індивідуальним вибором та мисленням. Дає про себе знати егалітаристська/колективістська ментальність, розвинута у радянські часи, помножена на інерцію псевдопатріархальності.

3. Запізніле прийняття інновацій та страх реформ. Навіть молодші покоління приймають інновації з обережністю. Пострадянські люди дуже часто не розуміють значення реформ, не приймають їх і не люблять зміни. Вони переконані, що статускво — завжди краще, ніж зміни, навіть якщо в результаті цих змін їхній рівень життя буде покращений. Страх реформ у радянські часи був посяний колективізацією та індустріалізацією.

4. Нетолерантність. Незважаючи на радянську концепцію інтернаціоналізму, пострадянські люди не завжди готові зрозуміти і свідомо толерувати культурного, соціального, релігійного та сексуального Іншого. Особливо якщо він дійсно дуже сильно відрізняється від їх ідентичності та потребує зусиль для розуміння.

5. Заперечення індивідуальності. Індивідуальність не є цінністю для радянських людей. Вони можуть грубо звертатись одне до одного, пригнужувати інших, тому що індивідуальність та особистість іншої людини для них не має суттєвого значення. Досить часто спостерігається феномен, коли вони не відчувають цінності навіть власної особистості.

6. Соціальне відчуження. Пострадянські люди відчувають відчуження навіть від свого найближчого соціального та інфраструктурного оточення. Вони можуть викидати сміття, псувати стіни в ліфті будинку, де мешкають. Вони відчувають лише мінімальну відповідальність за своє оточення. Рівень інтерперсональної довіри надзвичайно низький.

7. Знецінення талантів, знань, успіху. Пострадянські люди в переважній більшості не вміють цінити таланти, знання та майстерність інших людей. Вони не підтримують їх в ім'я кращого майбутнього для всіх. Їм немає чим пишатись. Відповідно, вони бажають гіршого іншим. Це є

своєрідним компенсаторним механізмом для тих, хто приречений на безперспективне життя.

МОДЕЛІ ПОВЕДІНКИ

1. Торгівля цінностями. У пострадянському суспільстві цінності, які апріорі не можуть бути предметом торгу, продаються та купуються, Кандидатські і докторські дисертації, дипломи, дослідження, посади стають предметом корупції і відкритої торгівлі у пострадянському суспільстві.

2. Перевага короткостроковості над довгостроковістю. Через постійні політичні та економічні потрясіння і невпевненість у майбутньому як країни, так і своєму власному, пострадянські люди виробили традицію планувати все лише у короткостроковій перспективі і бояться мати довгострокові плани, інвестувати в майбутнє різними способами. Вони не вірять в завтрашні перспективи.

3. Превентивна непривітність. Пострадянські люди звикли бути непривітними, хамовитими у повсякденному житті. Особливо гостро це відчувається у сфері послуг, спілкуванні по телефону. Вони не звикли усміхатись одне одному. Грубість та агресивність виступають у ролі захисної оболонки. Частково це пояснюється незадоволенням від життя, невпевненістю ні в чому і ні в кому.

4. Збереження радянської символіки в інфраструктурі. Пострадянські

люди не відчувають потреби в позбавленні від символів трагічного минулого. Багато з них не мають нічого проти збереження, скажімо, пам'ятників Леніну та іншим комуністичним діячам. Навіть тим із них, які були безпосередньо винні в масових репресіях і попри те, що люди поінформовані про ці репресії. Багато вулиць продовжують також носити назви комуністичних лідерів.

5. Ірраціональне споживання. Надмірне індивідуальне споживання пострадянських людей компенсує історичний досвід дефіцитної економіки. Підкреслення індивідуального економічного успіху потрібне, щоб виділитись у суспільстві, яке не визначилось зі своїм ставленням до традиційних норм і статусних привілеїв. Таке поняття як «статусна річ» є особливо поширеним серед пострадянських людей, які готові заощаджувати на щоденних речах задля придбання інколи зовсім недешевих статусних речей, таких як норкова шуба чи дороге авто.

У ході реалізації проекту до уваги брались також моменти, що певні елементи пострадянськості тісно переплітаються з ознаками посттоталітарного суспільства в цілому чи, наприклад, певними православними традиціями.

Це дослідження не мало наміру довести, що пострадянськість є цілковито негативним феноменом.

Натомість, фокус саме на негативних аспектах відбувався, оскільки головна мета дослідження — виявити та рекомендувати, як позбутись пострадянськості на шляху європейської інтеграції України.

Інститут світової політики переконаний, що це дослідження є вкрай актуальним в умовах трансформаційних процесів, які відбуваються сьогодні в Україні, Молдові та Грузії. Ми також розраховуємо на те, що це дослідження стане в нагоді як представникам політичних еліт, так і пересічним громадянам для визначення і згодом подолання водорозділу між пострадянськими практиками й моделями поведінки та європейськими. Це, відповідно, пришвидшить європеїзацію трьох країн та процес європейської інтеграції Києва, Кишинєва і Тбілісі.

Віктор ШЛІНЧАК,
Голова наглядової ради
Інституту світової політики

Альона ГЕТЬМАНЧУК
Директор Інституту світової політики

УКРАЇНА

ПОСТРАДЯНСЬКІСТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ

Атрибути пострадянськості присутні в українському політикумі як на рівні ментальних установок, так і на рівні моделей поведінки еліт. У рівній мірі характерні вони і для публічного дискурсу.

Слід зауважити, що на початку дев'яностих в Україні перервався традиційний для Радянського Союзу процес формування політичної еліти. У цій ситуації політичний істеблішмент на загальнонаціональному та регіональному рівні почав складатися «явочним» порядком, формуючись в основному за рахунок декількох груп — колишнього партактиву КПРС, комсомольських активістів, бюрократичного апарату, «червоного директорату», чекістів, дисидентів, цеховиків і напівкримінальних елементів.

У двохтисячних ситуація змінилася. Практично зійшли зі сцени «червоні директори». Не так вже і багато прийшло до влади чекістів і дисидентів. Більшість «комсомольців» та представників партактиву надали перевагу бізнесу, а не роботі у владі, щоб потім повернутися у владу (наприклад, Сергій Тігіпко, Олександр Зінченко, Олександр Турчинов, Микола Мартиненко й багато інших). Майже не залишилося представників бюрократичного

апарату, успадкованого Україною після розпаду Радянського Союзу: за двадцять один рік незалежності до нас дійшла лише культивована сувора ієрархія і бюрократична тяганина. Зате на перший план вийшли представники регіональних та фінансово-промислових кланів.

Українську еліту переважно складають люди, які змогли на початку дев'яностих або легалізувати тіньовий капітал, або конвертувати владу і зв'язки в такий капітал, або взяти участь у відмиванні т.зв. сірих або чорних грошей². Сьогодні великий вплив на формування політичного істеблішменту справляє олігархія, яка фактично стала джерелом влади на загальнонаціональному та регіональному рівнях.

Український істеблішмент, що виріс із радянських часів, поки застряг на перехідному етапі свого розвитку. Він уже відрізняється від радянської номенклатури — партійної і державної бюрократії: стало

² Горбулін, В., Литвиненко, О., «Національна безпека: український вимір», Київ, Інтертехнологія, 2008, с. 38. http://www.dsaua.org/index.php?option=com_content&view=article&id=83:2010-10-25-06-34-15&catid=38:2010-09-14-11-22-47&Itemid=71&lang=uk

менше професіоналізму і більше цинічності, оскільки істеблішмент захищає особисті інтереси.

Але він також принципово відрізняється і від європейської політичної еліти: відсутність реальної української державності впродовж сімдесяти років існування УРСР призвела на початку дев'яностих до того, що не було національно орієнтованої еліти, яка б чітко усвідомлювала цілі та завдання, що стояли перед Україною, та мала б вичерпне уявлення, як вирішувати існуючі проблеми і проводити реформи.

Український істеблішмент також відрізняється від країн Європейського Союзу та Сполучених Штатів відсутністю стійких механізмів відтворення еліти шляхом конкуренції та природного кар'єрного росту. У нашій країні цей процес відтворення практично непідконтрольний суспільству: багато в чому визначальним в кар'єрі представників істеблішменту є особиста відданість, в той час як професійна освіта, досвід роботи затребувані епізодично.

Тож не випадково, що в країні відсутня системна «контреліта», при тому, що протиборчі клани породжують певну подобу політичної боротьби, яка насправді точиться за владу, що в кінцевому рахунку дозволить взяти під свій контроль фінансові ресурси. Тому навіть Помаранчева революція не призвела до суттєвого, якісного оновлення істеблішменту.

Середній вік української політичної верхівки сьогодні перевищує 50 років. І якщо в парламенті ще можна зустріти молоді обличчя, Кабінет міністрів України неухильно старіє. За даними Головного управління державної служби України (нині — Національне агентство з питань державної служби), якщо середній вік членів уряду Юлії Тимошенко в 2005 році був 45 років, то в Кабінеті Миколи Азарова — 53 роки³. Таким чином, у своїй переважній більшості сучасна політична еліта України більшу частину свідомого життя існувала в умовах соціалізму, що розкладався.

Більше того, світогляд і система цінностей абсолютної більшості сучасних українських політиків формувалися в навчальних закладах СРСР — «кузнях соціалістичних кадрів». Подібний радянський освітній бекграунд тільки зміцнює пострадянські установки політичних лідерів в Україні, звужуючи їхній кругозір і обмежуючи їхню готовність сприймати і впроваджувати в життя реформи європейського зразка. Для порівняння, зовсім інакшою виглядала ситуація в Грузії, коли при владі перебував уряд, що провів резонансні як для пострадянського простору реформи. Більшість міністрів тогочасного кабінету могли похизуватися західною освітою.

³ «Эликсир топ-молодости»-Топ тема — «Експерт» #8(294) 07 березня 2011г.

Останнім часом за якістю підбору урядових кадрів впевнено наздоганяє Грузію і південно-західна сусідка України — Молдова (таб. 1).

Таб. 1⁴

Україна	Грузія	Молдова
<p>Віктор Янукович, <i>Президент України;</i></p> <p>1) Донецький політехнічний інститут 2) Українська академія зовнішньої торгівлі</p>	<p>Міхеїл Саакашвілі, <i>Президент Грузії;</i></p> <p>1) Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т.Шевченка 2) Колумбійський університет 3) Університет ім. Дж.Вашингтона 4) Страсбурзький університет 5) Академія європейського права у Флоренції 6) Гаазька академія міжнародного права</p>	<p>Ніколае Тімофті, <i>Президент Молдови;</i></p> <p>Факультет права Державного університету Молдови</p>
<p>Микола Азаров, <i>прем'єр-міністр України</i></p> <p>Московський державний університет імені Михайла Ломоносова</p>	<p>Вано Мірабішвілі, <i>прем'єр-міністр Грузії</i></p> <p>Факультет гірничої справи Грузинського технічного університету</p>	<p>Володимир Філат, <i>прем'єр-міністр Молдови</i></p> <p>1) Кооперативний коледж Молдови 2) Факультет права Ясського університету ім. А.Й.Кузи</p>

⁴ Таблицю було складено у вересні 2012 року, до створення нового уряду в Грузії за підсумками парламентських виборів у жовтні 2012 року.

<p>Валерій Хорошковський, <i>перший віце-прем'єр-міністр України</i></p> <p>Юридичний факультет Київського національного університету ім. Т Шевченка</p>	<p>Гіоргі Барамідзе, <i>віце-прем'єр-міністр, міністр з питань євроатлантичної інтеграції</i></p> <p>1) Хімічний факультет Грузинського технічного університету 2) Коледж стратегічних досліджень та оборонної економіки Європейського центру з питань вивчення безпеки ім. Дж.Маршалла в Німеччині</p>	<p>Еуджен Карпов, <i>заступник прем'єр-міністра</i></p> <p>1) Факультет державного управління Національної школи політики та адміністрування (Бухарест) 2) Юридичний факультет Державного університету Молдови</p> <hr/> <p>Міхаїл Молдовану, <i>заступник прем'єр-міністра</i></p> <p>1) Медичний коледж м. Орхей 2) Державний університет медицини і фармації ім. Ніколае Тестіміцану 3) Школа громадського управління охорони здоров'я</p>
---	--	---

<p>Раїса Богатирьова, <i>віце-прем'єр-міністр, міністр охорони здоров'я</i></p> <p>1) Харківський медичний інститут 2) Юридичний факультет Київського національного університету ім. Т Шевченка</p>	<p>Зураб Чіаберашвілі, <i>міністр охорони здоров'я, праці і соціального захисту</i></p> <p>1) Філософський факультет Тбіліського державного університету 2) Інститут філософії Грузинської Академії наук</p>	<p>Андрей Усатий, <i>міністр охорони здоров'я</i></p> <p>1) Державний університет медицини і фармації ім. Ніколае Тестіміцану 2) Центральний Московський Інститут підвищення лікарської кваліфікації 3) Йоркський університет 4) Мічиганський університет</p>
--	---	--

<p>Сергій Тігіпко, <i>віце-прем'єр-міністр, міністр соціальної політики</i></p> <p>Дніпропетровський металургійний інститут</p>		<p>Валентина Булига, <i>міністр праці, соціального захисту та сім'ї</i></p> <p>1) Державний університет медицини і фармації ім. Ніколае Тестіміцану 2) Академія публічного управління при Президенті Республіки Молдова</p>
<p>Борис Колесніков, <i>віце-прем'єр-міністр, міністр інфраструктури</i></p> <p>1) Донецький технікум радянської торгівлі 2) Донецька державна академія управління</p>	<p>Рамаз Ніколаішвілі, <i>міністр регіонального розвитку та інфраструктури</i></p> <p>1) Політехнічний інститут Грузії 2) Тбіліський державний університет 3) Тбіліський державний університет</p>	<p>Анатолі Шалару, <i>міністр транспорту і дорожньої інфраструктури</i></p> <p>Державний медичний університет</p>
<p>Петро Порошенко, <i>міністр економічного розвитку та торгівлі</i></p> <p>Факультет міжнародних відносин і міжнародного права Київського національного університету ім. Т.Шевченка</p>	<p>Вероніка Кобалія, <i>міністр економіки і сталого розвитку</i></p> <p>1) Вища Школа Короля Георга, Канада 2) Британський Колумбійський Інститут Технологій (Бізнес-адміністрування та технології)</p>	<p>Валеріу Лазер, <i>міністр економіки;</i></p> <p>1) Факультет механізації та автоматизації Державного аграрного університету Молдови 2) Європейський університет публічного управління (Брюгге) 3) Міжнародний інститут публічного управління (Париж)</p>

<p>Юрій Колобов, <i>міністр фінансів</i></p> <p>1) Придніпровська державна академія будівництва і архітектури 2) Харківський державний університет ім. В.Каразіна 3) Київська вища фінансова школа 4) Міжнародний інститут бізнесу</p>	<p>Дімітрі Гвіндадзе, <i>міністр фінансів</i></p> <p>1) Грузинський технічний університет 2) Міжнародна дипломатична академія (Париж) 3) Інститут соціальний досліджень (Гаага) 4) Школа державного управління ім. Дж.Кеннеді Гарвардського університету) 5) Інститут МВФ</p>	<p>Вячеслав Негруца, <i>міністр фінансів</i></p> <p>1) Молдовська економічна академія 2) Об'єднаний Віденський інститут</p>
<p>Михайло Кулиняк, <i>міністр культури;</i></p> <p>1) Київська державна консерваторія ім. П.Чайковського 2) Міжнародний науково-технічний університет 3) Національна академія державного управління при Президентові України</p>	<p>Ніколез Руруа, <i>міністр культури й охорони пам'ятників;</i></p> <p>1) Факультет кінорежисури Університету кіно та театру ім. Ш. Руставелі 2) Юридичний факультет Державного університету Джорджії (США)</p>	<p>Борис Фокша, <i>міністр культури;</i></p> <p>1) Факультет театального мистецтва Державного університету мистецтв 2) стажування в США в сфері художнього менеджменту 3) Академія публічного управління при Уряді Республіки Молдова</p>

<p>Дмитро Табачник, <i>міністр освіти</i></p> <p>Історичний факультет Київського національного університету ім. Т Шевченка</p>	<p>Хатія Деканоїдзе, <i>міністр освіти і науки</i></p> <p>Факультет міжнародних справ Тбіліського державного університету</p>	<p>Мая Санду, <i>міністр освіти</i></p> <p>1) Академія економічних наук Республіки Молдова 2) Академія публічного управління при Президентові Республіки Молдова 3) Школа державного управління ім. Дж.Кеннеді Гарвардського університету</p>
<p>Віталій Захарченко, <i>міністр внутрішніх справ</i></p> <p>1) Ризька спеціальна середня школа міліції МВС СРСР 2) Ризька філія Мінської вищої школи МВС СРСР 3) Національна академія внутрішніх справ України 4) Полтавський університет економіки і торгівлі</p>	<p>Бачана Ахалая, <i>міністр внутрішніх справ</i></p> <p>Юридичний факультет Тбіліського державного університету</p>	<p>Дорічан Речан, <i>міністр внутрішніх справ</i></p> <p>1) Економічна Академія Молдови; менеджмент міжнародних економічних відносин 2) Філіал університету Ньюпорт в Бельгії</p>

<p>Костянтин Грищенко, <i>міністр закордонних справ</i></p> <p>Московський державний інститут міжнародних відносин</p>	<p>Григол Вашадзе, <i>міністр закордонних справ</i></p> <p>1) Московський державний інститут міжнародних відносин; 2) Дипломатична академія (Тбілісі)</p>	<p>Юріє Лянке, <i>міністр закордонних справ та європейської інтеграції</i></p> <p>Московський державний інститут міжнародних відносин</p>
<p>Олександр Лавринович, <i>міністр юстиції</i></p> <p>1) Фізичний факультет Київського національного університету ім. Т.Шевченка 2) Національна юридична академія ім. Я.Мудрого</p>	<p>Зураб Адеішвілі, <i>міністр юстиції</i></p> <p>1) Факультет права Тбіліського державного університету; 2) Інститут держави і права; 3) Юридичний факультет Королівського університету Гронінгена</p>	<p>Олег Єфрим, <i>міністр юстиції</i></p> <p>Факультет права Державного університету Молдови</p>
<p>Юрій Бойко, <i>міністр енергетики</i></p> <p>Московський хіміко-технологічний інститут ім. Менделєєва</p>	<p>Александр Хетагурі, <i>міністр енергетики</i></p> <p>1) Факультет енергетики Технічного університету Грузії 2) Курс навчання з регулювання комунального господарства та стратегій в рамках програми Світового Банку (Флорида) 3) Факультет економіки Інституту бізнесу та маркетингу (магістр бухгалтерського обліку та аудиту)</p>	

<p>Дмитро Саламатін, <i>міністр оборони</i></p> <p>Гірничий факультет Карагандинського політехнічного ін- ституту</p>	<p>Дімітрій Шашкін, <i>міністр оборони</i></p> <p>1) Міжнародний юридичний факультет у грузино-грецькому університеті Аристотеля 2) Юридичний факультет Тбі- ліського державного універси- тету</p>	<p>Віталіє Марінуца, <i>міністр оборони</i></p> <p>1) Вище повітряно- десантне командне училище (Рязань) 2) Коледж командуван- ня і генерального шта- бу армії США (Форт- Лівенворт) 3) Постуніверситетська воєнно-морська школа (Монтерей, Каліфор- нія) 4) Факультет міжна- родних відносин Уні- верситету європей- ських політичних і економічних наук</p>
<p>Сергій Арбузов, <i>голова Національно- го Банку</i></p> <p>Донецький держав- ний університет</p>	<p>Гіоргі Кадагідзе, <i>голова Національного Банку</i></p> <p>1) Європейська школа менедж- менту (бізнес-адміністрування) 2) Університет Престона; 3) Грузинський інститут дер- жавних справ</p>	<p>Дорін Дрегуцану, <i>голова Національного Банку</i></p> <p>Факультет фінансів і банківської справи Яського університету ім. А.Й.Кузи</p>

Характерною особливістю українського політичного істеблiшменту є також його умовний поділ на кілька груп. Незважаючи на загальну схожість установок, ці групи мають низку різних характеристик, особливо в моделях поведінки. Американський дослідник Поль Д'Аньєрі, який тривалий час пра-

цював в Україні, розрізняє у цьому контексті дві групи українських політиків: «донецькі» і «дніпропетровські» (наразі особливий акцент робиться на донецьку групу, оскільки саме вона перебуває при владі). Звісно, політичний спектр України має ширше регіональне представництво, але такий поділ

Таб. 2

Донецьк	Дніпропетровськ
<ul style="list-style-type: none"> • пострадянська ідентичність, яка включає в себе особливу повагу до радянського минулого і прихильність до практик 90-х років ХХ століття 	<ul style="list-style-type: none"> • ефективне використання популізму і політичних технологій
<ul style="list-style-type: none"> • занижене оцінювання методів і цінностей публічної політики і «м'якої сили» 	<ul style="list-style-type: none"> • вміння маніпулювати групами з різною етнічною і культурною ідентичностями
<ul style="list-style-type: none"> • прагматизм, схильність досягати угод, тільки з тими, хто «свій» 	<ul style="list-style-type: none"> • схильність до ідеологічної мімікрії
<ul style="list-style-type: none"> • невміння досягати політичних цілей з використанням політичних методів 	

насамперед визначається світоглядними та поведінковими моделями (Таб.2)⁵.

У цілому, можна відзначити, що для представників «донецького» крила домінуючими є саме радянські установки, в той час як «дніпропетровське» крило є втіленням пострадянськості. Представники «дніпропетровських» еліт швидше адаптувалися до нових реалій після розпаду СРСР, в той час, як східні регіони України в тій чи іншій мірі продовжують залишатися резервуаром радянськості. І якщо «донецчани» схильні використовувати жорстку силу, шантаж і тиск, «дніпропетровці» віддають

перевагу більш вишуканим політичним технологіям та маніпулятивним методам. Представники «донецької» групи в політичній кар'єрі дотримуються однозначної позиції і не виходять за ідеологічні рамки, визначені партійним керівництвом. «Дніпропетровська група» відчуває себе комфортно в будь-якій системі ідеологічних координат, в залежності від кон'юнктури, не гідуючи ідеологічної мімікрією.

На жаль, пострадянськість, яка передбачалася як тимчасовий стан, затягнулася і на довгі роки стала відмінною характеристикою українського істеблішменту. Пострадянськість — протиприродний симбіоз декларованої на словах відданості де-

⁵ Таблица за працю Paul D'Anieri, ed., Orange Revolution and Aftermath: Mobilization, Apathy, and the State in Ukraine (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2010).

мократичним інститутам і здійснюваної недемократичної практики.⁶

Такий стан суспільства пояснюється і тим, що пострадянська політична система не здатна переродитися сама по собі. Пострадянські інститути схильні до самовідтворення, оскільки вони стимулюють людей докладати максимум зусиль для того, щоб отримати якусь вигоду для себе у рамках існуючої системи, а не для того, щоб її змінити або зламати. Молоді політики, що не пам'ятають Радянського Союзу, легко переймають радянські моделі поведінки і адаптуються до нинішньої ситуації⁷.

Таким чином, сьогодні український істеблішмент продовжує жити у власному світі безкарності, безвідповідальності, обмеженості сприйняття зовнішнього світу, примітивності у вирішенні внутрішніх проблем країни. У світі, де в діяльності управлінських структур превалюють особисті, корпоративні, регіональні інтереси над загальнонаціональними.

Розглянемо атрибути пострадянськості, притаманні українському сучасному політичному істеблішменту, більш детально, зупинившись на

особливостях їх формування, а також можливі варіанти їх подальших модифікацій.

УСТАНОВКИ

На рівні установок пострадянськість часто набуває рис класичного радянського устрою. Це цілком логічно, оскільки установки* змінюються набагато повільніше, ніж моделі поведінки або дискурсивні практики.

Одна з найбільш значущих функцій установки для масової свідомості — це функція бар'єру. Глибоко вкорінившись у свідомості суспільства, установка попросту відсіває будь-яку інформацію, здатну їй суперечити. Таким чином, радянський стиль мислення політичної еліти часто не здатний акцептувати альтернативні стандарти і принципи.

Прихильність європейським цінностям, голосно декларована багатьма політиками в Україні, є скоріше даниною сучасним трендам, аніж щирим переконанням. Результатом такого комбінування глибинної радянськості з європейським апломбом стала специфічна контраверсійність, амбівалентність, харак-

⁶ Інтерв'ю ІСП з провідним науковим співробітництвом Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАНУ Галиною Зеленько.

⁷ Інтерв'ю ІСП з Полем Д'Аньєрі.

* Слід відзначити, що в цьому контексті ми вживаємо термін «установка» для позначення внутрішньої, часто навіть несвідомої, схильності людини звичним для неї чином реагувати на ті чи інші зміни ситуації.

терна для установок пострадянських політиків.

У рамках цього дослідження ми зупинилися на найбільш поширених атрибутах пострадянськості, узагальнивши їх згідно з наступними категоріями: потреба у всеохоплюючому контролі; абсолютизація ієрархії влади і нетолерантність.

Всеохоплюючий контроль як необхідність. Відповідно до заповітів Владіміра Леніна, соціалізм — це в першу чергу облік і контроль. Додавши до цього радянського рецепту нагляд за контролем, перевірку нагляд і спостереження за перевіркою, ми отримуємо поширену пострадянську установку. Пострадянський політик прагне контролювати все і завжди, вкрай болісно сприймаючи будь-яке делегування повноважень.

Зміцненню цієї установки чимало посприяли «буремні дев'яності» — роки формування сучасного політичного українського істеблшменту. Уміння контролювати все, що відбувається в твоїй вотчині, іноді рятувало життя, а втрата пильності, в свою чергу, часто призводила до незворотних наслідків. Тотальна недовіра до оточення, притаманна радянським лідерам, є характерною рисою і для їхніх пострадянських наступників. Найбільш яскравий приклад — нинішній Президент

Віктор Янукович. Так, на з'їзді Партії регіонів 30-го липня 2012 року Віктора Януковича від відданих однопартійців охороняли більше десятка охоронців.⁸

Подібні страхи, які, втім, притаманні не тільки нинішньому Президенту, викликані також попереднім досвідом взаємодії з кримінальним світом, з яким так чи інакше мав можливість зіткнутися практично кожен серйозний політичний гравець в Україні.⁹

У подібній системі координат прагнення утримати владу є природним поривом, продиктованим інстинктом самозбереження.¹⁰ Формула успіху при цьому дуже проста: хочеш утримати — вмій контролювати. Це досить яскраво ілюструє зізнання другого Президента України Леоніда Кучми. В одному з інтерв'ю напередодні появи своїх мемуарів «Після Майдану», він заявив: «Той, хто знає таємницю української

⁸ Януковича на з'їзді партії регіонів охороняло 15 охоронців // Агентство Пресс, 30.07.2012: http://ipress.ua/news/na_zizdi_partii_regioniv_yanukovycha_stereglo_15_ohorontsiv_5400.html

⁹ Інтерв'ю ІСП з радником Президента Дмитром Видріним.

¹⁰ Стенограма відеоконференції з Львом Гудковим, директором Левада-Центру (Росія) // Інститут світової політики, 27 червня 2012 року — <http://iwp.org.ua/ukr/public/569.html>

політики, ніколи не скаже, що при мені країною правив «олігархічний» капітал. Я їх усіх тримав в «залізних рукавицях». Скоріше вже погоджуся з тими, хто називає мій режим авторитарним».¹¹

Тримати всіх в «залізних рукавицях» найчастіше допомагають традиційні радянські методи. До прикладу, як визнають в багатьох відомствах, українська система управління успадкувала радянський принцип присутності у керівних структурах кожного міністерства представників спецслужб, які регулярно «доносять» вищому керівництву країни про ті чи інші ознаки незгоди або неслухняності в ієрархії влади.

Необхідно відзначити, що спецслужби продовжують відігравати специфічну роль у пострадянських політичних системах. Вони залишаються скоріше інструментами захисту інтересів (у тому числі і бізнес-інтересів) високопоставлених осіб, а не правопорядку, як прийнято в демократичних державах. Прикладом може служити особливо поширене в Україні явище — рейдерство, тобто захоплення підприємств за допомогою співробітників спецслужб на підставі суперечливих і далеко не завжди законних судових рішень.

Із метою контролю пострадянські лідери призначають на ключові посади особливо довірених і близьких осіб, найчастіше родичів — так надійніше і безпечніше. До прикладу, за призначенням міністра оборони Дмитра Саламатіна, багато експертів побачили відбір не за професійними якостями, а скоріше за параметрами особистої відданості і готовності виконати будь-який наказ Президента. Голову МВС Віталія Захарченка та керівника Державної податкової служби Олександра Клименка пов'язують багаторічні довірчі стосунки зі старшим сином Президента — Олександром Януковичем.¹²

Абсурдність пострадянської системи полягає в тому, що подібний всебічний контроль на практиці далеко не передбачає відповідальності за прийняті управлінські рішення. У розмові з експертом Інституту світової політики, український чиновник, який більше п'ятнадцяти років пропрацював в держструктурах, зазначив: «Пострадянськість у нас в першу чергу проявляється в тому, що всі усіма керують, всі всіх контролюють, але ніхто, ні за що не відповідає». Із цим згоден і екс-глава українського представництва одного з іноземних фондів, який довгий час проживав в Україні. За його словами, найчастіше у західних

¹¹ Леонид Кучма: Я их всех держал в «ежовых рукавицах» — Российская газета №4349 24.04.2007// <http://www.rg.ru/2007/04/24/kuchma.html>

¹² Тотальное усиление «Семьи», «Главком», 07 листопада 2011 // <http://glavcom.ua/articles/5268.html>

дипломатів створюється враження, що в політику в Україні йдуть не для того, щоб приймати рішення. У людей у владі, очевидно, зовсім інша мотивація, а рішення приймаються тільки тоді, коли вже уникнути цього немає ніякої можливості.¹³ До того ж, характерною особливістю пострадянського управління, як у політиці, так і в будь-якій іншій сфері, є схильність перекладати відповідальність на плечі виконавців і суворо карати підлеглих за найменші провини.

Про почуття відповідальності пострадянських політиків наголосила під час відеоконференції в Інституті світової політики і экс-Президент Латвії Вайра Віке-Фрейберга: «Головна відмінність між пострадянськими та західними політиками — це саме ставлення до роботи, до посади, до авторитету, який обумовлений посадовими обов'язками і почуттям відповідальності перед людьми і перед історією».¹⁴

Подолати атмосферу вседозволеності і безкарності, яка преважує в українському політикумі, нездатна навіть висока законодавча зарегульованість. Коментуючи

український досвід реформ ідеолог грузинських реформ Каха Бендукидзе зазначив, що саме надмірна зарегульованість сприяє розвитку корупції. «Ще Лао-цзи говорив: «Більше законів — більше бандитів».¹⁵ У результаті, тотальний контроль на ділі обертається повною безконтрольністю і хаосом. Це, у свою чергу, стимулює певні електоральні очікування і ностальгію за затишним для звичайного громадянина радянським «порядком».

Привид «сильної руки» (але при цьому обов'язково справедливої) все ще блукає просторами пострадянських країн. Наприклад, згідно з результатами соціологічного моніторингу «Українське суспільство», відсоток респондентів, згідних із твердженням «Кілька сильних лідерів зможуть навести порядок в країні швидше, ніж прийняття нових законів і дискусії» зростає з 52,3% у 1992 році до 63,5% в 2010 році.¹⁶ А в соціологічному дослідженні «European Values Study», проведеному в 2008 році, наводяться й зовсім лякаючі цифри: 66,8% опитаних українців схильні ставитися позитивно до правління сильного лідера, не обтяженого законодавчими органами і виборами, і

¹³ Інтерв'ю ІСП з экс-головою представництва міжнародного фонду в Україні.

¹⁴ Вайра Віке-Фрейберга. Жінки-політики потребують допомоги. — Стенограма відеоконференції в Інституті світової політики, <http://iwp.org.ua/ukr/public/233.html>.

¹⁵ Грузинская кухня. — «Forbes Україна», №6(16) червня 2012.

¹⁶ Ukrainian society 1992-2010. Social monitoring. // Institute of Sociology — Kyiv, 2011

тільки 33,2% вважають таке явище в політиці негативним.¹⁷ Цікаво, що в тому ж опитуванні 72% респондентів заявляють, що найкращою формою правління для України є демократія.¹⁸ У таких підходах, власне, найбільш яскраво виявляється роздвоєність свідомості пострадянської людини.

Абсолютизація ієрархії. Українським політикам, на відміну від їхніх західних колег, властиве трепетне ставлення до посадових портфелів і крісел. Щасливчики, які стоять на щабель вище в ієрархії, вселяють ледь не побожний страх своїм підлеглим, і в той же час геть втрачають всю свою важливість і пихатість у кабінетах власного керівництва. Сучасному українському політичному менеджменту притаманне посилене, іноді нарочито підкреслене, дотримання субординації.

Відомий європейський дипломат, який зіткнувся з українськими політичними реаліями, вказує на те, що сама по собі ієрархія не є проблемою. За його словами, ієрархічні структури управління досить поширені і на Заході. Деструктивна роль ієрархії у пострадянському контексті полягає в тому, що вона побудована не на компетентності та професіоналізмі.

В Україні дуже часто компетентні люди залишаються на найнижчих посадах, в той час як керують ними недалекої особистості. У західних політичних системах така ситуація спостерігається досить рідко.¹⁹

Передумови для збереження цієї тенденції досить вагомі. Згідно з результатами соціологічного дослідження «European Values Study», 37,2% українців виконують вказівки вищого керівництва, навіть якщо вони з ними не згодні.²⁰ Ця тенденція простежується і в політичній сфері.

Спостерігаючи за українською багатопартійною системою, мимоволі згадується знаменитий афоризм экс-посла РФ в Україні Віктора Черномірдіна: «У нас яку партію не будуй — КПРС виходить!» Віра в мудрість партійних лідерів іноді приймає гротескні форми. Так, наприклад, представник правлячої Партії регіонів Ельбрус Тедеев заявив буквально наступне: «Для мене Віктор Федорович [Янукович] у прямому і переносному сенсі — Бог і цар. Це — єдина надія України, яка може витягнути нас із тієї економічної ка-

17 European values Study Survey, Ukraine — <http://zacad.gesis.org/webview/>

18 European values Study Survey, Ukraine — <http://zacad.gesis.org/webview/>

19 Інтерв'ю з дипломатичним представником Німеччини

20 European values Study Survey, Ukraine <http://zacad.gesis.org/webview/>

тастрофи і політичного хаосу, який відбувся у нас весь цей час...»²¹

Утім, царем Віктора Януковича величають далеко не всі однопартиїці. Набагато частіше по відношенню до нього вживається слово «лідер». Політолог Дмитро Видрін бачить в подібному звертанні «пом'якшення» політичної сфери, шляхом наділення політиків певними кличками, що є швидше загальносвітовою практикою, а не проявом пострадянськості.²² З ним не згоден український політолог Віктор Небоженко, який вважає подібні прізвиська своєрідним пострадянським спадком. За його словами, в прізвиську «лідер» сконцентровано швидше скептичне ставлення. «Лідер має сьогодні іронічну конотацію. Лідер, — це той, хто не справляється зі своїми обов'язками», — стверджує експерт. Інша ситуація спостерігалася за часів другого Президента незалежної України Леоніда Кучми, найбільш популярними прізвиськами якого були «бать» або «папа». «Прізвисько «папа» — це визнання верховенства, властиве в першу чергу саме мафіозним структурам», — пояснює політолог, додаючи, що такий вираз мафіозної «спо-

відненості» задовольняв і бізнес, і представників влади.²³

Дистанція між лідерами політичних партій і пересічними партійцями чітко простежується і на прикладі мінімальної залученості останніх у процес розробки, прийняття та імплементації тих чи інших рішень. Найбільш яскравий приклад — одностайне голосування в парламенті цілими фракціями відповідно до певних інструкцій. Така практика особливо прижилася в Партії регіонів, голосуваннями представників якої помахами руки керує депутат Михайло Чечетов. Жодне скликання Верховної Ради не обходиться без процедури голосування картками відсутніх народних обранців, що отримала в народі назву «гра на піаніно».

Відмінна риса пострадянської абсолютизації ієрархії в політиці — це її подвійність. Крім формальної ієрархічної структури, існує ієрархія «тіньова», що складається з лідерів великих фінансово-промислових груп, залучених у політичний процес. Зазвичай вони не займають високих посад у виконавчій владі, уникаючи надмірної публічності. До них можна віднести Ріната Ахметова, Дмитра Фірташа, Олександра Януковича і т.д. Підсумовуючи, в українській пострадянській політиці звичною формою побудови політичних взаємозв'язків залишається

²¹ Эльбрус Тедеев: «Для меня Виктор Федорович в прямом и переносном смысле — Бог и царь» <http://glavcom.ua/articles/2013.html>

²² Інтерв'ю ІСП з Дмитром Видрином

²³ Інтерв'ю з Віктором Небоженком

ієрархія. Ієрархічні структури імпонують пострадянській людині (і не тільки політику) своєю простотою. Ієрархія для пересічного українця уособлює в першу чергу стабільність, звичний порядок речей. Ієрархія — це стан, коли знаєш до кого треба йти, кому скільки треба заплатити, щоб гарантувати вирішення тієї чи іншої проблеми. Саме тому, українці, на відміну, наприклад, від американців, набагато інертніші в питаннях кар'єрного росту. Їм набагато комфортніше залишатися на звичному місці.²⁴ Характерною ознакою української державної і партійної ієрархії є тісне переплетення власне політичного компонента і фінансової складової. Це служить передумовою для виникнення досить складних структур, в рамках яких особливості субординації зрозумілі досить вузькому колу учасників політичного процесу. Це суттєво підриває принцип транспарентності взаємодії політичних гравців, властивий європейським системам і негативно впливає на процес прийняття та ефективність імплементації політичних рішень.

Нетолерантність. Багатьом пострадянським політикам в Україні невластиві принципи толерантності. Чи є це спадщиною пострадянськості або особливістю культурного

²⁴ Інтерв'ю з директором програми Росії та Євразії Фонду Карнегі за міжнародний мир Метью Рожанським

розвитку? Досвід існування в радянській системі залишив суттєвий відбиток на системі ціннісних установок політичного істеблшменту. Пострадянському політику важко усвідомити необхідність приймати поведінку і переконання, які відрізняються від його власних.²⁵

Наразі ми спостерігаємо ситуацію, коли політичні лідери, незалежно від ідеологічних переконань, проявляють нетерпимість до політичних опонентів та їхніх виборців, до представників інших рас та національностей, а також до представників сексуальних меншин.

Відмінною особливістю української пострадянськості є нетерпимість стосовно громадян власної країни. Знаковою у цьому контексті стала фраза, вимовлена Віктором Януковичем (на той момент кандидатом в Президенти) 21 жовтня 2004 року на зустрічі з виборцями в Луганську. «Я вірю, що сильних і здорових людей набагато більше, ніж цих козлів, які нам заважають жити!» У категорію «козлів, які заважають жити» потрапили громадяни України, котрі підтримали іншого учасника президентських переговорів — Віктора Ющенка.²⁶ Нинішній міністр освіти Дмитро Табачник нео-

²⁵ Там само.

²⁶ 20 наиболее знаковых высказываний украинских политиков // Комментари, 25/08/2011 // <http://politics.comments.ua/2011/08/25/283190/20-naibolee-znakovih.html>

дноразово дозволяв собі нетолерантні висловлювання на адресу галичан, — українців, які проживають у західній частині України, переважно у Львівській області. Згідно з теорією Дмитра Табачника (до речі, доктора історичних наук) на Західній Україні сформувався особливий психотип людини, «готовий в очі погоджуватися з господарем, який готовий його хвалити і обожнювати, і вночі з такою ж холоднокровністю і ретельністю перерізати йому горло».²⁷ Не завжди політкоректні українські політики у своїх формулюваннях щодо інших народів. Неодноразово були зафіксовані вирази міжетнічної нетерпимості Олегом Тягнибоком і його політичними соратниками із партії «Свобода», що репрезентує крайнє праве крило українського політикуму.

Іншим проблемним питанням є дискримінація сексуальних меншин. Найбільш агресивно до гомосексуальних громадян, за оцінками організації «Наш світ», ставляться представники Комуністичної партії України. Інші політичні сили воліють або ігнорувати дані питання, пояснюючи це наявністю інших, більш пріоритетних завдань, або ж виявляють готовність активно підтримувати толерантність за умови схвального ставлення українського суспільства. Однак, як

свідчать дані соціологічних опитувань, статися це може не швидко: в українському суспільстві переважають гомофобські настрої, і в останні роки ця тенденція тільки посилюється. Згідно з результатами дослідження, проведеного в березні 2011 року соціологічною компанією «TNS Україна», на запитання, чи повинні громадяни України, які мають гомосексуальну орієнтацію, мати такі ж права, як і інші громадяни країни, ствердно відповіли 36% респондентів (у 2002 році — 43%, у 2007 — 34%). Варіант «Ні, повинні бути деякі обмеження» вибрали 49% опитаних (2002 — 34%, 2007 — 47%).²⁸ Як зазначив лідер руху ЛБГТ в Україні Святослав Шеремет, найчастіше ідеї неприйняття геїв пов'язані з ідеями «Русского міра», приєднання Криму до Росії, вступом у Євразійський союз.²⁹

В Україні гомофобія підживлюється не лише релігійними переконаннями, але і радянською спадщиною: у СРСР, починаючи з середини 1930-х років було введено кримінальне переслідування за гомосексуалізм. У науковій і педагогічній літературі гомосексуалізм

²⁷ Атака агітпропу. Український тиждень, №17, 30 квітня — 6 травня 2010// http://www.ukrrudprom.com/digest/Ataka_agtpropu.html

²⁸ Крок вперед — два назад. Гомофобські настрої в українському суспільстві // <http://maidan.org.ua/2011/12/krok-vpered-dva-nazad-homofobni-nastroji-v-ukrajinskomu-suspilstvi/>

²⁹ «Вождь украинских геев: самые яростные гомофобы — адепты русского мира» // Агенство Росбалт, 28.05.2012: <http://www.rosbalt.ru/ukraina/2012/05/28/985979.html>

розглядався тільки як психічна хвороба, патологія, яка «протистоїть не тільки нормальним гетеросексуальним статевим відносинам, але й системі культурних, моральних надбань суспільства. Тому гомосексуалізм заслуговує засудження і як соціальне явище, і як психічний склад і лінія поведінки конкретної людини».³⁰ Ці установки часів наукового атеїзму закріпилися в підсвідомості радянських громадян, отримавши згодом після розпаду СРСР і релігійну аргументацію.

Можна очікувати, що найближчим часом ситуація не зміниться, незважаючи навіть на євроінтеграційні прагнення України. У питаннях толерантності українські політики дотримуються подвійних стандартів: підтримуючи ініціативи проти дискримінації на міжнародному рівні, влада ігнорує ці проблеми всередині країни. Поза сумнівом, нетолерантність існує і в західних суспільствах, але в пострадянських країнах, часто відсутні ефективні механізми боротьби з її проявами. Наприклад, стаття 161 Кримінального кодексу України «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії» застосовується вкрай рідко. А нове антидискримінаційне законодавство,

яке перебуває на розгляді Верховної Ради України, оцінюється багатьма юристами як поверхове і мало-ефективне.³¹

МОДЕЛІ ПОВЕДІНКИ

Переважаання блату, непотизм, кумівство. Відмінною особливістю української політики вже давно стали непотизм і кумівство. Останнє особливо було характерним для періоду президентства Віктора Ющенка, внаслідок чого навіть з'явилося спеціальне позначення цієї відразливої специфіки української політики — «любі друзі».

У їхньому числі були Петро Порошенко (у 2005 році — секретар Ради національної безпеки), Микола Мартиненко (очолював парламентську фракцію «Наша Україна»), Олександр Третьяков (тодішній перший помічник, керівник Кабінету Президента України) та інші. Вони входили в найближче оточення Президента, займаючи високі державні пости. І нерідко їх діяльність давала привід політикам, експертам, журналістам говорити про використан-

³⁰ И. С. Кон. «Голубые и розовые»// <http://reocities.com/westhollywood/2118/kon.html>

³¹ Расизм та ксенофобія в Україні: загальний огляд.// <http://library.khpg.org/files/docs/1242226191.pdf>

ня «любими друзями» своїх посад в корисливих цілях³².

Але ці явища, небезпечні для будь-якої держави, не викликали відповідної реакції Віктора Ющенка. Що, зокрема, стало однією з причин політичної кризи осені 2005 року, яка призвела до відставки уряду Юлії Тимошенко та групи «любих друзів».

За часів Віктора Януковича характерною рисою українського політичного життя став зростаючий вплив сім'ї глави держави, в якій першу скрипку грає старший син Президента — Олександр. За два з половиною роки він опинився серед найбагатших людей України (зі статками в 99 млн. доларів) і найвпливовіших в оточенні глави держави³³.

Сьогодні в політичному істеблішменті України першу скрипку грають представники донецького клану на чолі з Віктором Януковичем. Причому, не лише в столиці України. Так, наприклад, після смерті

глави Ради міністрів Автономної Республіки Крим Василя Джарти, який створив на півострові жорстку вертикаль влади з опорою на представників донецького клану (а саме — вихідців із міста Макіївка) Янукович призначив на цю посаду колишнього міністра внутрішніх справ і ще одного представника Макіївки Анатолія Могильова. Це призначення було розцінене як намір втримати «макіївську» вертикаль влади, побудовану на півострові покійним Джарти³⁴.

Невипадковою є поява в українському суспільстві великої кількості анекдотів, присвячених вихідцям з Донецької області в органах влади України. До прикладу анекдот, коли у Віктора Януковича запитали, чи зміг би він керувати Китаєм, на що Президент, щось порахувавши на калькуляторі, відповів: «Ні, не зможу. Донецьких не вистачить»³⁵.

Одним із яскравих прикладів непотизму в останні роки може слугувати історія з сином радника українського Президента Ганни Герман Миколою Коровіциним, якого його мати пролобіювала на посаду зас-

³² Зінченко теж звинувачує Порошенка, Третякова та Мартиненка у корупції. На його прес-конференцію прийшов Порошенко/ Українська правда, 5.09.2005, // <http://www.pravda.com.ua/news/2005/09/5/3012997/>

³³ 100 богачей Украины: дебют сына Януковича и триумф Пинчука/ Bigmir.net, 10.04.2012, <http://finance.bigmir.net/news/economics/14296-100-bogachej-Ukrainy-debjut-syna-Janukovicha-i-triumf-Pinchuka->

³⁴ Любі друзі Олександра Януковича/ Сергій Лещенко, Українська правда, 07.11.2011, <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2011/11/7/6738086/>

³⁵ Політичні анекдоти http://politiko.ua/groups/talk_topic?id=1999

тупника міністра з надзвичайних ситуацій³⁶.

Молодший син Януковича — Віктор — у віці 24 років пройшов до парламенту за квотою свого батька. У списку Партії регіонів на парламентських виборах-2012 він знову опинився в прохідній частині за квотою Президента. А син прем'єр-міністра Миколи Азарова Олексій отримав можливість на останніх парламентських виборах балотуватися в «прохідному» мажоритарному окрузі в Слов'янську Донецької області.

В українській ситуації персональні контакти повністю підміняють формальні правила. Тому «телефонне право» активно використовується для вирішення питань. Це відкрито визнають навіть представники правлячої Партії регіонів. Зокрема, колишній генпрокурор Святослав Піскун зазначив: «На жаль, сьогодні у нас існує ситуація, коли дзвонять судді та кажуть, на чию користь потрібно прийняти рішення»³⁷.

³⁶ Ганна Герман: останній ривок, Сергій Лещенко, Українська правда, 27.03.2012, <http://www.pravda.com.ua/articles/2012/03/27/6961557/>

³⁷ Бывший генпрокурор: проблема в судах — от телефонного права. Левый берег, 31.03.2011, http://lb.ua/news/2011/03/31/90776_bivshiy_genprokuror_problema_v_s.html>http://lb.ua/news/2011/03/31/90776_bivshiy_genprokuror_problema_v_s.html

Бізнес на державних функціях. На відміну від сучасної Грузії, в Україні система надання послуг державою спрямована не на обслуговування громадян, а на заробляння грошей. Якість держпослуг зазвичай дуже низька, а регуляторні підходи спеціально заплутані, що створює благодотворний ґрунт для корупції. У цьому не раз могли переконалися ті, хто користувався в Україні послугами БТІ (Бюро технічної інвентаризації), Центру державного земельного кадастру та іншими держорганами. Часто з цими організаціями пов'язані приватні компанії, які контролюються чиновниками профільних установ. Черга у таких установах стала механізмом для вимагання чиновниками грошей у громадян України³⁸.

Пострадянським політикам характерне особливе ставлення до грошей. Рівень зацікавленості у збагаченні та власній вигоді є надзвичайно високим. Одна з причин тісного переплетення грошей і політики — гроші як реальна річ є достатньо новим феноменом для пострадянських країн; ставлення до них формувалося в дев'яності роки. Для більшості представників українського істе-

³⁸ Сергей Тимченко. Каждый день простоя — это не один, а три шага назад «Зеркало недели. Украина», №36, 07.10.2011, http://zn.ua/ECONOMICS/sergey_timchenko_kazhdyy_den_prostoya_eto_ne_odin_a_tri_shaga_nazad-89219.html

блiшменту гроші дають можливість потрапити у владу, а влада відкриває доступ до грошових потоків.

Свою впевненість у тому, що гроші вирішують все, політики демонструють, навіть імітуючи демократичні інститути. В Україні, наприклад, широке розповсюдження отримав феномен «проплачених мітингів», коли люди ходять на протести і збори, як на роботу, отримуючи за це погодинну оплату. Особливо активні громадяни, охочі заробити, примудряються протягом одного дня помітингувати і за «владу», і за «опозицію».

Попередження та викорінення конкуренції в політичному середовищі. За двадцять один рік існування незалежної української держави, в країні так і не склалися класичні політичні партії. Є політичні проекти, з усіма необхідними партійними атрибутами, але створені під певних політиків: партія «Батьківщина» (Юлія Тимошенко), Партія регіонів (Віктор Янукович), «Фронт змін» (Арсеній Яценюк), «УДАР» (Віталій Кличко), «Свобода» (Олег Тягнибок) та інші. Відповідно, немає і боротьби між політичними партіями: є запекле протистояння лідерів партій.

Жорстка орієнтація на лідерів призводить до того, що у партії немає зв'язку із суспільством, немає можливості мобілізувати своїх прихильників. Це було продемонстровано

під час судового процесу над експрем'єром Юлією Тимошенко: під стінами суду зібралось лише кілька тисяч чоловік. А оголошення вироку викликало мляву реакцію в країні, в якій на останніх президентських виборах 2010 року за Тимошенко проголосувало 11,5 мільйонів осіб. Історія з Тимошенко — класичний випадок, коли політик був штучно вилучений з активного політичного життя (у даному разі з допомогою вибіркового правосуддя) з метою позбавлення конкуренції на наступних виборах.

Статусні привілеї політиків. Як і пострадянські політики в Росії, український істеблiшмент дев'яностих-двохтисячних намагається отримати максимум особистої вигоди від своєї посади та доступу до державних ресурсів. А показна розкіш (престижна іномарка, дорога нерухомість, використання VIP-залів та інше) і поклоніння підлеглих вкрай необхідні як засіб самоствердження.

Подвійні, навіть потрійні кордони безпеки встановлюються перед входом до будівлі, де проходять заходи, в яких беруть участь високопоставлені особи. На шляху проходження президентського і прем'єрського кортежів перекриваються вулиці. Високі чини демонстративно відокремлені від народу кордонами безпеки. Це поглиблює недовіру у відносинах між владою і громадянами. Колишній Президент України

Леонід Кравчук зазначає, що тепер «будь-який лакей, який тільки до-рвався до влади, їздить з мигалками і реанімаційними машинами. Я завжди кажу: якщо за тобою їде реанімаційна машина, залишайся вдома, навіщо тобі їхати на роботу?!»³⁹.

Існують спеціальні котеджні селища, оточені високими парканами і колючим дротом, спеціальні лікарні і санаторії. Мова йде, насамперед, про передмістя Києва — Конча-Заспу, де держдачі надаються президентам, прем'єр-міністрам, міністрам, депутатам, керівникам облдержадміністрації. При цьому, політики прагнуть залишити ці держдачі в своєму користуванні (на правах довічного користування, викупу або довгострокової оренди) навіть після того, як вони покинули державну посаду, яка передбачала надання помешкання за містом. Наприклад, колишній Президент України Віктор Ющенко: незважаючи на те, що він вже третій рік не є главою держави, він, попри тиск громадськості, відтермінував свій переїзд із державної дачі в Конча-Заспі в свій будинок в селі Безрадичі під Києвом. Віктор Янукович, натомість, перетворив держдачу під Києвом у свою власну резиденцію під назвою «Межигір'я».

Небачені масштаби та розкіш будинку, в якому мешкає нинішній Президент, є постійним об'єктом уваги громадських активістів та журналістів.

Прагнення отримати всі атрибути успішного представника українського суспільства — вчений ступінь, почесне звання й інші персональні відзнаки (наприклад, звання «Герой України»), престижна іномарка, дача в Конча-Заспі — стало характерною рисою українського істеблшменту. Таке сакральне ставлення українських політиків і бізнесменів до звань призводить до девальвації персональних відзнак, оскільки за отриманням звань і вчених ступенів часто стоять не реальні заслуги, а гроші і зв'язки. Одним із симптомів цього «культу карго»⁴⁰ є плагіат.

Це явище характерне не тільки для України. Але якщо в розвинених демократіях звинувачений у плагіаті політик йде у відставку (і на цьому його політична кар'єра закінчується, як, наприклад, у випадку з угорським Президентом Палом Шміттом і німецьким міністром оборони Карлом-Теодором цу Гуттенбергом), то в Україні він і далі продовжує обіймати свою посаду. Спікер парламенту Володимир Литвин, Президент Віктор Янукович,

³⁹ Кравчук о кортежах: Если за тобой едет скорая, то на хрена тебе на работу?, Украинская правда, 26.07.2012, <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2012/07/26/6969580/>

⁴⁰ Культ карго передбачає сліпе копіювання форми без усвідомлення внутрішніх процесів, формальне дотримання норм і правил без розуміння змісту.

міністр охорони здоров'я Раїса Богатирьова, народний депутат Віктор Янукович-молодший та інші політики часто опинялися в епіцентрі гучних скандалів через привласнення інтелектуальної власності, але навіть не вважали за необхідне перепросити за подібну поведінку.

Плагіат — це удар по репутації окремого політика і по довірі до нього з боку громадян⁴¹. Але ситуація з плагіатом можлива перш за все в країні, де слабо розвинене громадянське суспільство і в політиків розмито почуття відповідальності і обов'язку.

Не рідкісні випадки, коли політик або чиновник просто купує диплом про вищу освіту. Зафіксовані лише поодинокі випадки відставки чиновників, коли надбанням громадськості ставав факт про подібні махінації. Найвідоміший з них — справа співробітника секретаріату Президента Віктора Ющенка та колишнього заступника голови Служби безпеки України (СБУ) Андрія Кислинського. У 2009-му році було оприлюднено інформацію про те, що пан Кислинський не навчався на історичному факультеті Київського університету. У результаті, чиновника зняли з посади заступника голови СБУ. Але причину цього рішення слід шукати, перш за все, в ослабленні позицій пана Кислинського у

владних структурах і відсутності у нього союзників у вищих ешелонах влади, які могли б «прикрити» екс-чиновника, підтвердивши законність отриманих документів про вищу освіту. Утім, у травні 2010 року, коли Партія регіонів міцно тримала в руках владу, Печерський суд Києва закритим кримінальну справу щодо Андрія Кислинського за фактом підроблення документів про вищу освіту⁴².

ДИСКУРСИВНІ ПРАКТИКИ

Пострадянськість присутня і в українському політичному дискурсі. Політичний дискурс можна визначити як взаємопов'язані тексти, розмови і практики, які мають відношення до політичних акторів та об'єктів. Критичний дискурсивний аналіз дозволяє визначити як мова використовується для політичних маніпуляцій. Дискурс також корисний для розуміння, хто виграє від певної риторики, що в свою чергу дає уявлення про певні соціальні моделі суспільства і їхній подальший розвиток. Освоюючи за допомогою політтехнологів останні техніки ораторського мистецтва та методи успішних публічних виступів,

⁴¹ Інтерв'ю ІСП з доктором філософських наук Михайлом Мінаковим

⁴² Москаль уверен, что Партия регионов отплатила Кислинскому // Украинская правда, 06.05.2010 <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2010/05/6/5012554/>

українські політичні діячі приділяють занадто мало уваги власне контенту їхніх промов.⁴³

Політики в Україні також специфічно ставляться до журналістів: якщо в європейських країнах кожен політик прагне поспілкуватися з журналістами і сам зацікавлений у тому, щоб у нього взяли інтерв'ю, в Україні дуже складно достукатися до міністрів чи навіть окремих депутатів. Коли вони після довгих переговорів все ж погоджуються на інтерв'ю, то створюється враження, що вони роблять журналісту велику послугу.⁴⁴

Дивує іноземних журналістів і поширена в Україні практика «вичитування» інтерв'ю політиками. На Заході матеріал відправляється для вивірки фактів і згаданих даних (дат, цифр). В Україні ж превалює пострадянський підхід: словесним виливам високопоставлених чиновників (іноді досить незв'язним) надається пристойний вигляд, інтерв'ю шліфуються, а іноді і повністю переписуються співробітниками прес-служб. Редакція може наважитися опублікувати невичитане інтерв'ю, але при цьому повинна бути готовою до санкцій. Так, наприклад, великий резонанс в 2011 році викликав скандал навколо інтерв'ю мі-

ністра аграрної політики Миколи Присяжнюка виданню KyivPost.⁴⁵

А тепер зупинимося більш детально на найбільш значущих, на нашу думку, атрибутах пострадянськості в українському політичному дискурсі.

Патерналізм. Пересічний пострадянський українець досі сподівається, що держава забезпечить його всім необхідним і візьме на себе вирішення лівової частки його проблем і турбот. Оскільки саме пересічні пострадянські громадяни формують український електорат, політики активно експлуатують патерналістські формулювання в публічному дискурсі.

Інтенсифікація їх застосування зазвичай спостерігається під час передвиборних кампаній. Учасники політичного процесу напередодні виборів змагаються у витонченості обіцянок, гарантуючи вирішення цілого комплексу соціально-економічних питань у разі своєї перемоги. Приклади таких обіцянок можна знайти в програмі будь-якого кандидата і будь-якої політичної сили. Для Президента Віктора Ющенка характерними були формулювання на кшталт «моя нація ...», «мій народ», що також, певною мірою,

⁴³ Інтерв'ю ІСП з оглядачем англомовного видання.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Боннер остається редактором Kyiv Post// http://www.mediabusines.com.ua/?option=com_content&task=view&id=23664&Itemid=59

Таб. 3

Партія регіонів	Батьківщина	УДАР	КПУ	Свобода
Україна — 14	влада — 11	громадянин — 13	державний — 29	державний — 19
гривня — 10	закон — 8	забезпечити — 12	забезпечення — 12	українська — 11
регіон — 9	право — 8	система — 11	соціальний — 9	запровадити — 11
країна — 9	Янукович — 6	податки — 10	надання — 8	власність — 10
людина — 8	пенсія — 6	Україна — 9	суспільство — 7	підприємництво — 9

відображають його патерналістські переконання.⁴⁶

Передвиборчі програми політичних сил є швидше формальними текстами, підготовленими на вимогу Центральної виборчої комісії, і в них часто важко знайти відмінності. Однак контент-аналіз текстів програм п'яти політичних сил, що потрапили до Верховної Ради за підсумками парламентських виборів восени 2012 року, дозволяють зробити кілька цікавих висновків.

Список найбільш часто уживаних слів у політичних програмах виглядає наступним чином (табл. 3)⁴⁷.

Програми політичних сил рясніють обіцянками підвищити заробітні плати, а частота вживання епітету «державний» вказує на апелювання до ностальгійних настроїв суспільства. Апелювання до минулого як до «золотої епохи» характерно саме для пострадянських країн. На

заході політичний дискурс частіше націлений на майбутнє.⁴⁸

Найбільш вдало тематику минулих «золотих» днів використали в українській парламентській кампанії-2012 комуністи. Такі гасла як «Податок на розкіш!», «Повернемо країну народу!», «Олігархів в тюрму!», допомогли комуністам збільшити кількість виборців удвічі.⁴⁹ Цікаво, що формулювання, присутні в програмі комуністів, активно використовує і праворадикальна партія «Свобода». Серед них — націоналізація великих промислових підприємств, деолігархізація, перегляд результатів приватизації, боротьба проти великого капіталу, заборона на продаж землі, заборона на розвиток іноземних банків і так далі. Тобто, близько 20% або навіть більше пропози-

⁴⁶ Інтерв'ю ІСП з Володимиром Фесенком.

⁴⁷ Хоменко С. Программы партий: что кому болит, тот о том и говорит. — <http://glavcom.ua/articles/7833.html>

⁴⁸ Інтерв'ю ІСП з Метью Рожанським.

⁴⁹ Бердинских К. Красная жара. — Корреспондент №28(516) от 20 июля 2012.

цій «Свободи» ідентичні програми Компартії.⁵⁰

Такі політичні заяви, незважаючи на надзвичайно низьку ймовірність їхньої подальшої реалізації, викликають симпатію у розчарованого, ностальгуючого за радянським минулим населенням. Ці настрої вміло використовуються пострадянськими політтехнологами. Озвучувати обіцянки, абсолютно не прив'язані до економічної ситуації і державного бюджету — це типова пострадянськість. Показово також, що пострадянські політики ставлять на перше місце державу (Україна має стати сильною, розвиненою державою і т.д.), у той час як західні політики орієнтуються у своїх публічних заявах передовсім на суспільство.⁵¹

Незважаючи на те, що передвиборчі обіцянки в більшості випадків не виконуються і рівень довіри до державних інститутів в Україні є одним із найнижчих в Європі, патерналістські формулювання залишаються ефективним інструментом для досягнення політичних цілей. Політик, який обіцяє державну

підтримку у всіх сферах, має на виборах значно більше шансів на успіх, ніж його опонент, який закликає електорат самостійно проявляти ініціативу, покращуючи якість життя власними силами, користуючись при цьому підтримкою держави.

Російський соціолог Лев Гудков пояснює цю тенденцію глибинною сутністю пострадянської людини, яка сформована з допомогою системи обмежень і звикла пристосовуватись до цих обмежень. Ця людина боїться всього нового, невідомого, вона наділена багатьма фобіями, вже не вірить пропаганді, проте не має і чітких уявлень. Вона орієнтується на владу як на патерналістську силу, яка повинна забезпечити її дуже скромне існування і гарантії на майбутнє, але при цьому вона ставиться до цієї влади з великою недовірою, бо не вірить у виконання її обіцянок.⁵²

Пострадянська людина також схильна вірити в те, що реформи можуть відбутися в максимально короткий термін. При цьому вона переконана, що проводити подібні реформи повинна влада, в той час, як пострадянські громадяни залишатимуться пасивними спостерігачами. Мабуть, єдиним винятком за пострадянську

⁵⁰ 20% предложений Свободы идентичны Компартии — Цензор.нет http://censor.net.ua/news/215127/20_ili_bolee_predlozheniyi_svobody_identichny_programme_kompartii_ekspert

⁵¹ Інтерв'ю ІСП з экс-головою українського представництва міжнародного фонду.

⁵² Стенограма відеоконференції з Львом Гудковим, директором Левада-Центру (Росія) // Інститут світової політики, 27 червня 2012 року — <http://iwp.org.ua/ukr/public/569.html>

історію України стала Помаранчева революція, коли Президент Віктор Ющенко отримав небувалий кредит довіри населення і віри в те, що йому вдасться перетворити країну. Цього не сталося, за чим послідував ефект розчарування і повернення до очікування кращих часів.

Таким чином, патерналістська риторика — це колискова для суспільства: політики переконують вкрай залежних від держави пострадянських людей, що правила гри залишаються колишніми, уряд і надалі буде робити вигляд, що займається вирішенням соціальних проблем. Громадяни ж голосують за політиків, сигналізуючи у свою чергу, що згодні і надалі симулювати довіру до держави та повагу до уряду. Це суттєво підживляє ефективність інституту виборів, який в подібній ситуації, перетворюється в регулярний ритуал випуску негативної соціальної енергії, а не в реальний механізм народного волевиявлення і легітимізації влади.

Публічна брехня без наслідків. У пострадянській Україні публічна брехня і пропаганда залишаються невід'ємними елементами політичного дискурсу. Пропагандистські прийоми у своїй риторичі щодня використовують практично всі українські політики. Ефективність застосування цього інструменту пояснюється, зокрема, тим, що деякі соціальні верстви пострадянського суспільства до цих пір схильні

сприймати пропаганду краще, ніж складну політичну аргументацію.

Під пропагандою в цьому контексті ми маємо на увазі навмисне поширення неповної або викривленої інформації про результати роботи органів влади, про діяльність політичних сил, і т.д. Кожен уряд України звітує про власні успіхи, часто використовуючи перебільшені, або неповні статистичні дані. Ілюстрацією цьому може слугувати рядок новин на єдиному веб-порталі органів виконавчої влади України.

Офіційна інформація про досягнення української влади є звітуванням про запаморочливе «покращення» рівня життя вже сьогодні, що дуже нагадує горезвісне комуністичне гасло сталінських часів «Жити стало краще, жити стало веселіше!».

Моніторинг сучасного політичного дискурсу в Україні дає можливість стверджувати, що безліч радянських пропагандистських конструкцій у модифікованому вигляді збереглися в риторичі нинішніх політиків. Приміром, зберігся в політичному дискурсі образ світлого майбутнього. Тільки будівництво світового комунізму (СРСР) поступилося місцем будівництву демократичної держави та ринкової економіки. Замість розмов про виконання п'ятирічного плану в економіці за три/чотири роки, пострадянські політики схильні міркувати про вступ до ЄС за рекордний термін (п'ять/десять років), скасування безвізового режиму

з Євросоюзом або про рекордне збільшення ВВП в найближчі роки. Мета — інша, терміни так само мало реалістичні.

Ще однією проблемою політичного спілкування є девальвація багатьох термінів і загалом вимивання суті слів. Відтак — несприйняття їх суспільством.⁵³ Сьогодні українці, як політики, так і звичайні громадяни — не схильні серйозно і вдумливо ставитися до таких слів та понять як «демократія», «свобода», «права людини». Їх часте вживання, не підкріплене практичними діями, фактично знецінило ці терміни, що негативно позначається на політичному дискурсі в цілому.

Крім того, в Україні також активно культивується «новояз» — специфічна мова сучасної політичної еліти. В його основі закладена лексика, котра була особливо популярною в дев'яностих роках. Такі словосполучення як «гнати пургу», «розвести», «взяти за одне місце» разом з використанням ненормативних словосполучень, стали звичним явищем в українському публічному дискурсі.⁵⁴

Девальвація ідеологій. Сьогодні світова політична думка повертається до питання ролі і значення ідеологій у політичних процесах. Подібні тенденції дозволили американському політологу Джону Т. Джоусту

назвати сучасний етап «кінцем кінця ідеологій».⁵⁵ Що ж відбувається в Україні? В Україні йдеться, швидше, не про смерть ідеологій, а про їх цілковиту девальвацію.⁵⁶

Дійсно, ідеологічні постулати не представляють для пострадянських політичних сил в Україні жодної цінності. Одним з пояснень є незацікавленість українців у розвитку ідеологічних політичних проектів і неприйнятті ідеології як такої⁵⁷. Нинішні політичні сили в Україні досить складно класифікувати за ідеологічною ознакою.⁵⁸

Лідерство в розходженні партійної ідеології та практики належить, без сумніву, Комуністичній партії України, яка у своїй публічній риторичі боролась з олігархами, але на практиці перебувала в урядовій коаліції з партією великого капіталу — Партією регіонів.

⁵⁵ The End of the End of the Ideology // John Jost http://www.uky.edu/AS/PoliSci/Peffley/pdf/Jost%202006%20The%20End%20of%20the%20End%20of%20Ideology_American%20Psychologist.pdf

⁵⁶ Інтерв'ю ІСП з Володимиром Фесенком.

⁵⁷ Самброс А. Смерть ідеологій? Українська правда, 17. 09.2011// <http://www.pravda.com.ua/rus/columns/2010/09/17/5379709/>

⁵⁸ Миклашук І. М. Ідеологічні засади політичних партій України (за передвиборними документами 2006–2007рр.) — Стратегічні пріоритети, №3(12), 2009 р. — с.85

⁵³ Фокус-група в ІСП, 30 травня 2012 року.

⁵⁴ Інтерв'ю ІСП з Володимиром Фесенком.

ПОСТРАДЯНСЬКІСТЬ В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ

Свідомість пострадянського українця є «амбівалентною», тобто такою, якій властиві взаємно виключні риси: пострадянські люди, при цьому, можуть сказати «так» демократії і ліберальним цінностям, але не сказати «до побачення» авторитарним методам правління. Амбівалентна свідомість часто не здатна раціонально оцінювати різні альтернативи та сценарії подій і процесів: пострадянські люди або некритично приймають певну політичну альтернативу, або повністю відкидають її.

Трагедією українського пострадянського суспільства можна вважати те, що воно спробувало перетворити колективізм в атомізований індивідуалізм, який заперечує встановлення громадянських зв'язків⁵⁹. Так, 83,6 % українців у 2010-му не входили до жодної політичної чи громадської організації. Крім того, у свідомості українців домінує відчуття, що вони живуть в такому соціальному просторі, де, що б ти не робив, нічого позитивного все одно не буде.

Ментально й світоглядно вони цілком залишаються в (нео)радянському геокультурному просторі. Так, на запитання Інституту соціології НАН України щодо актуальності ідеї приєднання до Союзу Росії та Білорусі, у 2010-му 61,4 %

респондентів відповіли «позитивно», 22,1 % — «негативно». Кількість тих, хто підтримує такий геополітичний проект, є сьогодні такою ж, як і в 1998-му, при тому, що в 2000 році вона впала до позначки 40,8 %. Але країна відтоді не реформувалася, не оновилася і — соціум повернувся до старих установок. Водночас до ідеї вступу в Європейський Союз позитивно ставилися 45,5 %. Таким чином, взаємовиключні геополітичні стратегії отримують підтримку відносної чи абсолютної більшості респондентів. Ще один прояв амбівалентності пострадянської свідомості.

8 % українців досі вважають себе насамперед радянськими людьми, 26 % просто «людьми», 57 % — громадянами своєї країни. Мешканці Донбасу на запитання «хто я є?» найчастіше з-поміж представників різних регіонів країни відповідають «просто людина». Такі дані отримала соціологічна група «Рейтинг» у 2010-му. «Просто люди» та «радянські люди» — це ті, чия ідентичність за роки незалежності переважно або взагалі не змінилася, або змінилася незначною мірою.

Визначальною рисою пострадянської людини є лукавність. Її вона повністю й безроздільно успадкувала від радянської системи: пристосувшись, адаптувавшись, навчившись співіснувати з репресивною

⁵⁹ Інтерв'ю ІСП з соціологом Євгеном Голвахою.

державою та владою, пострадянська людина визначає свою життєву стратегію як виживання.⁶⁰ Пострадянська людина, як і до того радянська, готова змагатися за другорядні, безглузді за великим рахунком речі, як-от гарна візитка, за якою не стоїть жодних справжніх досягнень і статусу, але вона навряд чи просто так буде боротися за щось важливе, сутнісне — зміну правил гри, вирішення якоїсь за давньої проблеми на системному рівні, за цінності, професійні ідеали. Але дослідники не радять це сприймати як інфантильність. Це цілком свідомий вибір, раціональна стратегія виживання в конкретних історичних та інституційних умовах. Про характерні риси цієї життєвої стратегії йтиметься нижче.

УСТАНОВКИ

Патерналізм. Пострадянській ментальності властивий патерналізм. Власне, він просто інертно перетік у неї з ментальності радянської. Якщо влада виявляється щедрою на соціальні виплати, її готові підтримати навіть тоді, коли очевидним є, що економічних ресурсів для них немає. Те, що державний бюджет не може їх гарантувати, економіка країни перебуває в загрозливій кризі й

зовнішня політика, культура, освіта, тобто всі стратегічні царини діяльності, є або провальними, або ж хронічно застійними, може бути слабшим аргументом, ніж «Юліна» чи «Вітина тисяча»⁶¹.

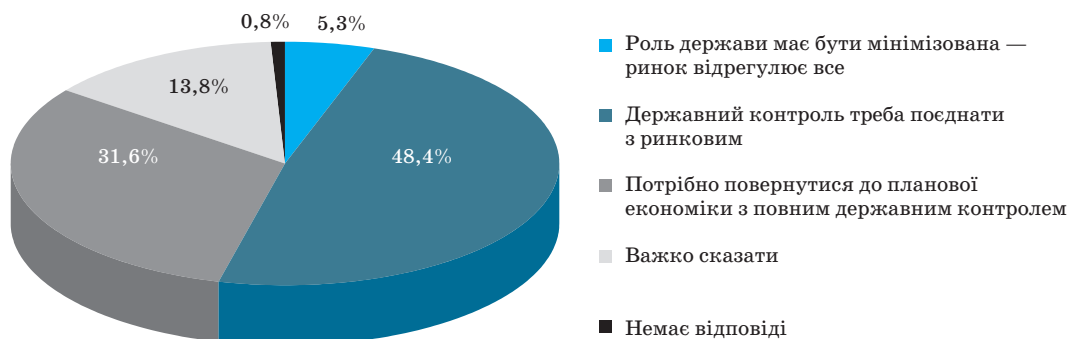
Так, у березні 2012-го президент Віктор Янукович оголосив своє рішення поновити виплати знецінених вкладів Ощадбанку їхнім власникам у розмірі однієї тисячі гривень. До того такі виплати здійснював уряд Юлії Тимошенко. За даними опитування Центру Разумкова, станом на 1 січня 2012-го рейтинг Партії регіонів, яку представляє президент, становив 14 % підтримки. У квітні 2012-го після старту цих виплат він піднявся до позначки 19,5 %, а вже на 1 липня 2012-го сягнув 21,5 %.

Кому не знайомий образ бабусі у черзі у коридорах держкомзему чи державних поліклінік, яка твердить, що нині нема кому поскаржитися? У радянські часи сформувалося й закріпилося уявлення про те, що конкретні проблеми треба вирішувати не шляхом самоорганізації, створення громадських організацій, а звернувшись напямучу до начальства. Саме великий начальник має

⁶⁰ Відеоконференція з Левом Гудковим / ІСП // <http://iwp.org.ua/ukr/public/569.html>

⁶¹ «Юліна» та «Вітина тисяча» — словосполучення на позначення виплат для громадян, які зберігали свої вклади в радянському Ощадбанку.

Рис. 1. Якою має бути роль держави у регулюванні економіки (%)?

вирішити всі соціальні, економічні, побутові проблеми. Це вкрай не-ефективна соціальна модель.⁶²

За результатами опитування Інституту соціології НАН України, у 2010-му третина українців підтримувала повернення до планової економіки з повним державним контролем. І лише 5,3 % обстоювали мінімізацію втручання держави в економіку. При цьому 61,3 % негативно ставилися до приватизації великих підприємств (Рис. 1).

30,6 % українців у 2010-му висловили готовність вести власний бізнес, а ось 28,4 % стверджували, що ніколи б цього не робили. 28,3 % українців не погодилися б працювати на приватну компанію, а 21,6 % були б ладні таким чином

працевлаштуватися. З цих цифр видно, що кількість українців, готових працювати в корпоративному секторі чи відкривати власний бізнес близька до кількості тих, хто до цього не готовий. У регіонах, особливо у маленьких містах, багато хто переконаний: краще працювати в бюджетних установах, бо це стабільніше і є певні соціальні гарантії та захист у той час, як робота на власників приватних фірм часом обертається серйозним моральним й навіть фізичним навантаженням, коли співробітників не оформлюють як слід на роботу, змушують працювати понаднормово, створюють преференції для «своїх» за принципами кумівства, платять мізерні зарплати. Що менш розвинена економічно й що убогіша провінція в країні, то більше процвітає в ній патерналізм. Саме провінція в пострадянських країнах є головним резервуаром «совка».

⁶² Інтерв'ю ІСП із заступником соціологічної служби Центру Разумкова Михайлом Міщенком.

Конформізм як домінантна стратегія життя. Українці, назагал, не справляють враження безнадійних конформістів. Є навіть тенденція, що вони завжди проти чинного уряду⁶³. Справді, всі парламентські вибори в Україні за останнє десятиріччя (2002-го, 2006-го і 2007 року) призводили до зміни урядів.

Цікаво, що на запитання, поставлене Центром Разумкова, що краще — терпіти матеріальні труднощі заради збереження порядку в країні чи в разі значного погіршення умов життя вийти на вулиці з протестом — 52 % українців відповіли, що краще виходити на вулиці, 23,3 % вважали, що порядок важливіший за протест. При цьому під порядком у пострадянській системі люди часто мають на увазі «консервацію статус-кво» за принципом «аби не було гірше».

78,4 % українців переконані, що в Україні зовсім, або ж в основному, не існує рівності громадян перед законом (за даними опитування фонду «Демократичні ініціативи», проведеного у травні-червні 2012 року). Пострадянська людина в Україні не вірить у можливість реальної соціальної чи політичної справедливості. Для того щоб вижити, їй залишається лише інтегруватися в чинну

несправедливу систему й пристосуватися до неї, не претендуючи на висунення ініціатив щодо її зміни. Таким чином, ця система сама себе відтворює. І через 20 років після розпаду СРСР можна спостерігати, як у молодих поколінь відтворюються установки радянської людини⁶⁴.

Те саме в Україні побачив Ерве Бурдон, французький ресторатор, шеф-повар, що останні десять років працює в Україні, брав участь у відкритті десятка українських ресторанів, один із яких — ресторан готелю найбагатшої людини України Рената Ахметова у Донецьку. Він пропрацював в цій країні десять років: «Десятиліття назад я бачив 20—23-річних привітних українців, які, здавалося, будуть тут усе змінювати, сьогодні спостерігаю тих самих людей на десять років старших — вони стали такими ж радянськими, як усі»⁶⁵.

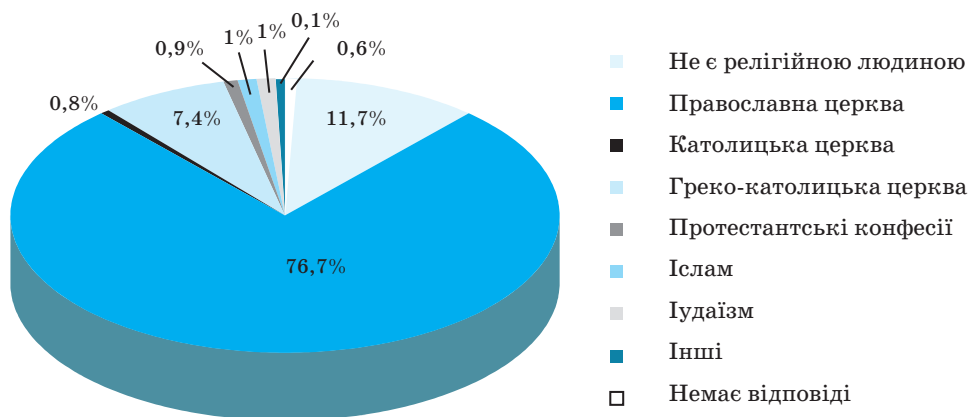
Цікаво простежити, чи існує зв'язок між релігійними переконаннями та конформізмом як головною стратегією життя, чи можна говорити про своєрідний православний конформізм? Християнство, зокрема православ'я, вчить смиренню перед складними життєвими обставинами. Цією православною

⁶³ Інтерв'ю ІСП із заступником директора департаменту правового консалтингу Фонду Конрада Аденауера.

⁶⁴ Відеоконференція з директором «Левада-Центру» Левом Гудковим.

⁶⁵ Інтерв'ю ІСП з ресторатором Ерве Бурдоном.

Рис. 2. Чи належите ви до певної релігійної громади?

цінністю легко маніпулювати: при-міром, віруючу людину можна пере-конати, що треба бути смирен-ною перед владою, перед тим, хто сильніший, що всі тяготи її земно-го життя, її бідність є неминучими випробуваннями. І тоді в неї приту-плюється бажання й здатність бо-ротися, прагнути кращої долі. При цьому меншість тих, хто не так сер-йозно й не критично сприймає поді-бну інтерпретацію смирення, нажи-вається за рахунок людей «смирених», використовує їхні голоси на виборах, експлуатує на роботі, вста-новлюючи мізерні зарплати й не за-безпечуючи належних умов праці, закликає рятувати «Русь», «віру» від тих, хто є їхніми опонентами чи конкурентами.

З іншого боку, апелюючи до во-лі Божої, люди можуть легітимізу-вати будь-що. Якщо поєднати куль-тивування цієї чесноти із застаріли-ми поглядами на соціальне життя,

нетолерантним ставленням до будь-якого релігійного чи культурного Іншого, то можна створити середо-вище, в якому консервуватиметься саме пострадянська культура. Релі-гієзнавці переконані, що до пита-ння взаємозв'язку православ'я й по-страдянськості потрібно підходити насамперед крізь призму інститу-ційну, тобто дивитися, про яку саме церкву ми говоримо. Якщо йдеться про УПЦ Московського патріарха-ту, то їй здебільшого властиве те, що й Російській православної церкві — залежність від (нео)радянської вла-ди, немодернізованість власної соці-альної доктрини, нереформованість. Якщо говорити про інші православ-ні церкви на території України, то вони відкритіші до змін, хоча за сутністю своєю все одно лишаяться консерваторами. Греко-католикам легше бути сучасними — вони не залежать від репресивної світ-ської влади, співпрацюють також з

українською діаспорою у всьому світі, намагаються дати своїм священикам, а найголовніше — ієрархам, сучасну освіту світового рівня⁶⁶. Цікаво, що чимало з тих, хто був зятими комуністами й атеїстами в радянські часи, після розпаду СРСР стали сумлінними віруючими. Однак варто говорити про проблему декларативної релігійності й декларативного православ'я, коли релігія в пострадянському соціумі є лише соціальним атрибутом та елементом ідентичності⁶⁷, а не світогляд.

Запізніле прийняття інновацій та страх реформ. В українській пострадянській системі окреслюється цікава тенденція: правила гри нібито змінюються внаслідок реформ, а ось життя людей — ні. З одного боку, постає питання того, чи спроможна реформувати систему зсередини корумпована влада. З іншого, чи існує соціальний агент, який би міг ці реформи зрозуміти, підтримати, реалізувати? Пострадянські українці часто бояться будь-яких змін. Живою, хоч, можливо, не цілковито відрефлектованою є історична пам'ять про Голодомор, радянську колективіза-

цію, індустріалізацію, економічну скруту 1990-х років.

Реформи, про які говорить жодна нова українська влада, насправді не відбуваються. Мають існувати соціальні сили, які будуть їх втілювати в життя. Більшість же зацікавлена в тому, аби зберегти свої позиції, аби їх не чіпали⁶⁸. І в пострадянській системі довести будь-яку реформу до якоїсь логічної точки складно. Вона нібито завжди приречена на половинчастість будь-яких змін. Приміром, в 2012-му в Україні між столицею та містами-господарями Євро-2012 закурсували корейські швидкісні потяги Hyundai. Вони розвивають швидкість 160 км/год. Для українських залізничних колій навіть менша швидкість у 120 км/год може бути зовеликою. Відповідно, Україні неминуче потрібно змінювати колії по всій країні, щоб гарантувати безпеку руху. Цього не відбувається, а тим часом потяги Hyundai уже запущено, і дехто з українців побоюється ними їздити. Просто люди не бачать навколо такого інституційного й економічного середовища, в якому будь-яка реформа була б справді поступом.

Але у випадку з потягами важливий і психологічний момент. А саме — українці виявилися

⁶⁶ Інтерв'ю ІСП з членом Української асоціації релігієзнавців Ганною Трегуб.

⁶⁷ Відеоконференція з директором «Левада-Центру» Левом Гудковим.

⁶⁸ Інтерв'ю ІСП із заступником соціологічної служби Центру Разумкова Михайлом Міщенком.

неготовими до такої різкої зміни: пересісти зі звичного з радянських часів потягу, в якому вони звикли до певних ритуалів (від традиційного застілля з завчасно приготовленим продуктовим набором, переодяганням у спортивний костюм до відвертої розмови з випадковим супутником, який часто-густо виступав у ролі психотерапевта) до сучасного транспортного засобу.

77% українців, за даними опитування компанії Research and Branding Group, не були за кордоном жодного разу. За результатами опитування Київського міжнародного інституту соціології, 36 % українців ніколи не виїжджали навіть за межі рідного регіону. Як наслідок, людині у пострадянській країні важко порівняти реалії свого життя з будь-якими іншими, а отже, і збагнути потребу й цінність змін, реформ. Коли людина багато подорожує і отримує чималий багаж вражень і знань, вона починає порівнювати різні суспільства, мислити критичніше, а отже, і стає самостійнішою, апріорним нонконформістом та індивідуалістом. У «постсовку» для більшості ці вікна можливостей закриті глухо через бідність і візові обмеження. Так, у глобальному рейтингу свободи подорожей за 2011-ий Україна посідає 110-те місце. Для порівняння: Молдова — 124-те, Грузія — 125-те. Це дослідження бере до уваги, до скількох країн громадяни країн-учасниць

можуть їздити без віз, у скількох отримують візи за спрощеною процедурою, скільки держав довіряють їм настільки, що приймають всі документи для оформлення віз в електронній формі.

Також великою проблемою, через яку, зрештою, нові технології засвоюються із запізненням або й взагалі не запроваджуються жодним чином, є застарілість матеріально-технічної бази технікумів та університетів. Через тотальну корупцію і брак культури швидкої дифузії інновацій, добре розвиненої, приміром, у США чи в Німеччині, вільних коштів на оновлення матеріально-технічної бази по всіх технічних навчальних закладах країни і не може з'явитися. Хіба що спонсори допоможуть або технікуму пощастить із керівниками — і вони зможуть виграти грант з-за кордону. Але відсталість системи в цілому це не нейтралізує.

Нетолерантність. За даними соціологічного опитування Центру Разумкова, у грудні 2011-го 32,3 % українців готові були вийти на вулиці для участі в законних акціях протесту у разі невиплати зарплат, 38,1 % — у разі значного підвищення цін на найнеобхідніше, 20,4 % — проти свавілля місцевої влади — і лише 5 % — проти дискримінації за расовою чи етнічною ознакою. Проблема дискримінації різних видів для українців виявилася однією з найменш важливих.

Соціологи вимірюють толерантність українців до інших національностей, з'ясовуючи наскільки вони готові визнати їхніх представників у різних соціальних ролях. Так, цікавим індикатором є кількість українців, готових визнати представників інших національностей як жителів України (%).

Респонденти вибирали цей варіант відповіді з такого списку: члени родини, близькі друзі, сусіди, колеги, жителі України, туристи й «не дозволив би їм приїхати до України». Це вимірювання за так званою шкалою соціальної дистанції Богардуса (Таб. 4).

Таким чином, найбільш бажаними в Україні є громадяни Молдови. Євреїв, росіян та білорусів українці також рішуче готові визнати як співгромадян чи резидентів своєї країни. В українську картину світу, однак, здебільшого не вписуються африканці, араби, чеченці та китайці. З цих даних судити про ступінь толерантності чи нетолерантності українців ще важко. Уникнути хибних висновків допомагають нижче наведені результати того ж соціологічного опитування: 51,1 % українців не пустили б, якби могли, до своєї країни чеченців, 44,8 % чинили б так

само щодо ромів, 34,1 % — щодо афганців (Таб. 5).

Українському суспільству властива певна толерантність, що є продовженням радянського інтернаціоналізму. Така толерантність має форму ізоляціонізму: «інші нам байдужі, якщо вони нас не чіпають». Люди також мислять так: краще не цікавитися іншими, щоб не було про-

Таб. 4. Інтегральний індекс національного дистанціювання

Національності	2002	2010
Азербайджанці	9.7	11.8
Американці	9.7	7.9
Араби	10.4	5.1
Афганці	6.4	5.8
Білоруси	21.5	21.9
Угорці	14.3	15.4
Грузини	13.3	14.1
Євреї	21.2	23.8
Китайці	8.8	7.1
Молдовани	21.8	24.2
Африканці	8.9	6.8
Німці	12.2	12.1
Поляки	15.4	17.7
Росіяни	20.3	20.3
Словаки	14.2	16.4
Цигани	19.2	19.1
Чеченці	5.6	4.9

Джерело: Інститут соціології НАН України. Євген Головаха, Наталя Паніна, Олена Парахонська (2011). *Українське суспільство 1992-2010: моніторинг соціальних змін.*

блем⁶⁹. Можна також помітити, що, на відміну від західноєвропейців, вихідці з пострадянських терен найчастіше не цікавляться культурним Іншим.

Уявімо відпочинок на єгипетському курорті Шарм-аль-Шейх: у той час як туристи з Німеччини та Великої Британії залюбки гомоняють у кафе й біля басейнів зі співробітниками готелю про ситуацію в їхній країні, про те, де ті вчилися, як їм працюється, яку політичну партію вони підтримують, пострадянські люди вчать своїх малих дітей «не підходити до тих чурків» і самі ні про що інше, крім масажу, напоїв й, у кращому разі, розміру зарплат говорити з єгиптянами не бажають. Цікавість до інших культур, іншої людини, яка не така, як ти сам/сама, закладена в європейських комунікативних традиціях. Це активна толерантність. Для пострадянської людини ж властива, відповідно, толерантність пасивна, яку можна вважати синонімом байдужості. Крім того, дуже часто вважається, що заговорити з чужою людиною, запитати, як у неї справи, є виявом неадекватності: сприймається, що хтось суне ніс не в свої справи або, якщо йдеться про діалог між чоловіком та жінкою, намагається фліртувати.

Саме тому, коли пострадянська людина вперше потрапляє до США, традиційно розгублюється з приводу вітання «Hi! How are you?» (Вітаю! Як ваші справи?). Деякі українці відверто не розуміють, чому раптом незнайомці у магазинах та на вулицях розпитують їх про справи.

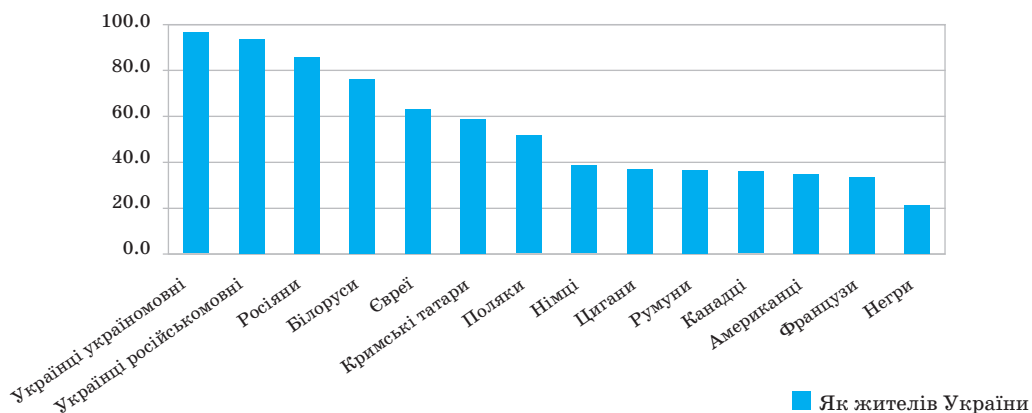
Таб. 5. Кількість українців, які б не пустили в Україну представників окремих національностей (%)

Національності	2002	2010
Азербайджанці	32.9	22.7
Американці	17.2	10.4
Араби	41.3	27.4
Афганці	47.6	34.1
Білоруси	6.4	3.1
Угорці	13.2	7.6
Грузини	22.1	18.6
Євреї	16.5	12.7
Китайці	25.3	19.4
Молдовани	16.3	11.3
Африканці	29.2	19.3
Німці	13.6	7.8
Поляки	10.0	5.9
Росіяни	3.9	2.9
Словаки	11.3	6.6
Цигани	42.9	44.8
Чеченці	56.3	51.1

Джерело: Інститут соціології НАН України. Євген Головаха, Наталя Паніна, Олена Парахонська (2011). *Українське суспільство 1992-2010: моніторинг соціальних змін.*

⁶⁹ Інтерв'ю ІСП з заступником директора Інституту соціології НАН України Євгеном Головахою.

Рис. 3. Ступінь толерантності до різних етнічних груп, лютий 2010 р.

Джерело: Київський міжнародний інститут соціології, 2011 рік.

Більшість також не розуміє, чому потрібно вітатись у готелях і в магазинах, тим більше зав'язувати так звану «small talk» — обмін кількома загальними фразами, який, знову ж таки, не є типовим для пострадянської людини, коли вона потрапляє у незнайоме середовище.

У 2011 році Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) за допомогою шкали соціальної дистанції Богардуса отримав результати, з яких випливає, що ступінь толерантності у ставленні до німців, французів та румунів приблизно такий же, як і до ромів та чеченців,

Рис. 4. Динаміка толерантності по відношенню до євреїв

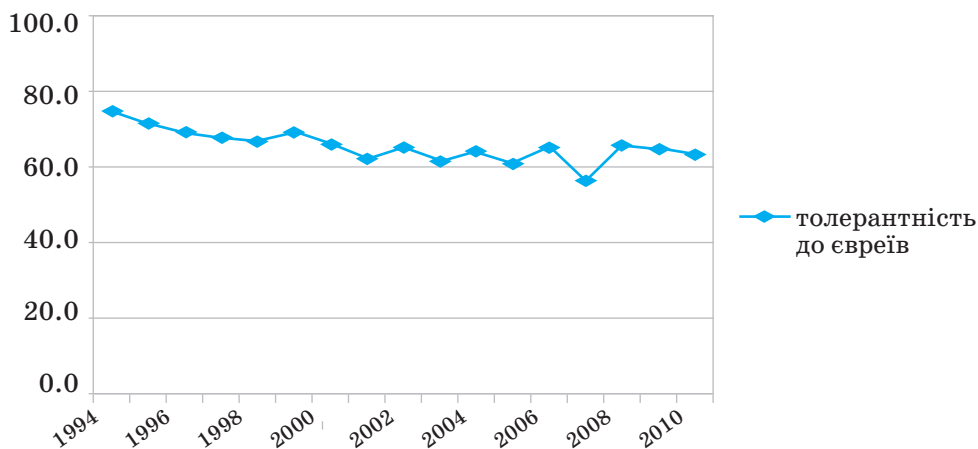
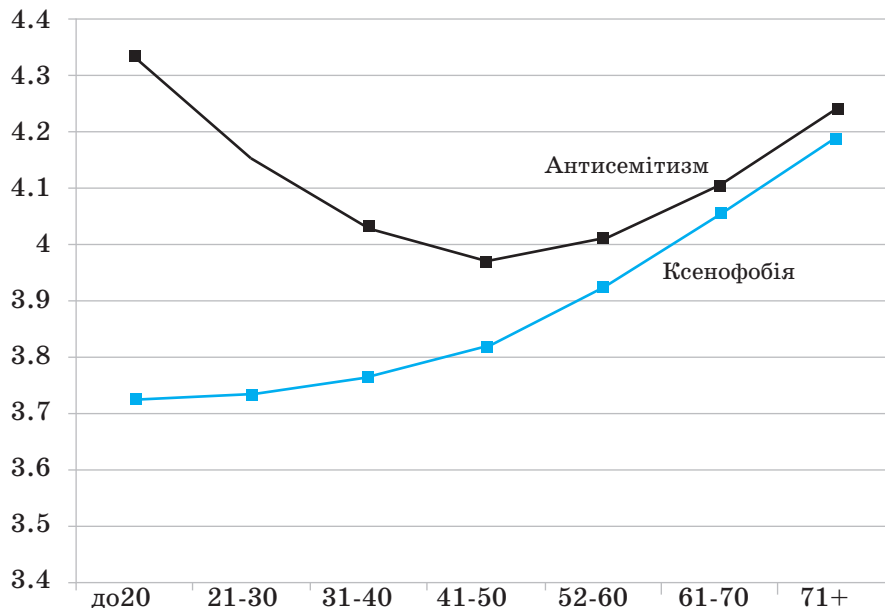

Рис. 5. Антисемітизм та ксенофобія в Україні (за різними віковими групами)

Джерело: Київський міжнародний інститут соціології, 2006 рік.

яких українці не надто раді бачити в своїй країні (Див. рис.3).

КМІС встановив погіршення ставлення до євреїв за роки незалежності в Україні. З 1994-го до 2010-го ступінь толерантності у ставленні до євреїв знизився майже на 10 %: з 74 до 63 % (Див. рис.4).

Цікаво, що антисемітизм поширеніший з-поміж молодих людей, а ось ксенофобія більш властива людям старшого віку, тобто тим, хто народився й соціалізувався в СРСР (Див. рис. 5).

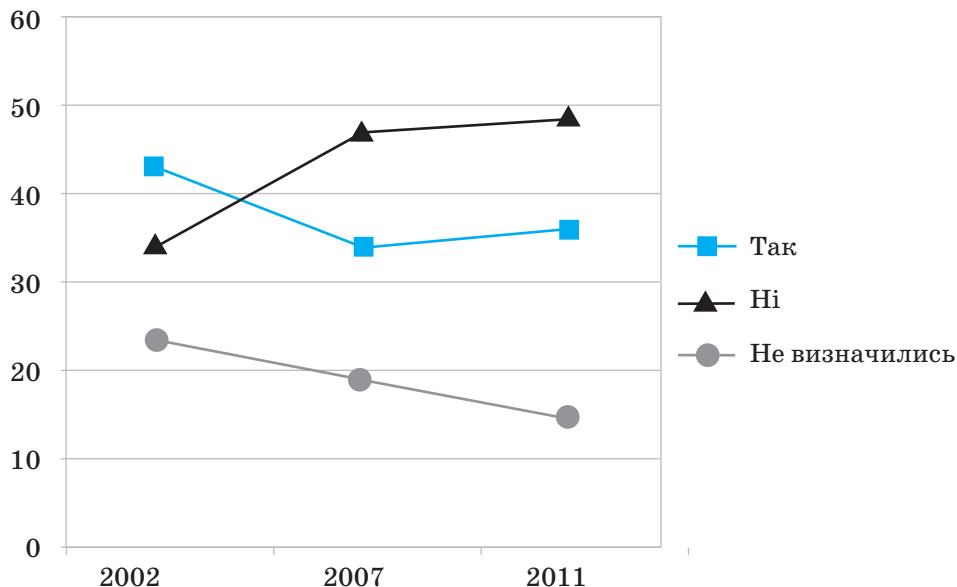
Ставлення до представників сексуальних менших є не менш індикативним, коли ми говоримо про

«совковість» у менталітеті. Про це свідчить і наступне питання в соціологічному опитуванні:

«На вашу думку, жителі України, які мають гомосексуальну орієнтацію, повинні мати такі самі права, що й інші громадяни нашої країни?» (Див. рис. 6).

З графіку видно, що за останні десять років частка тих, хто не вважає представників ЛГБТ-спільноти рівноправними з собою, зростає: 49 % респондентів відповіли на вище наведене запитання «ні». Нетерпимість до представників сексуальних меншин чи окремих національних меншин у незалежній Україні

Рис. 6. «На вашу думку, жителі України, які мають гомосексуальну орієнтацію, повинні мати такі самі права, що й інші громадяни нашої країни?»

Джерело: Центр «Наш світ», 2011 рік.

можна пояснити тим, що вони не вписуються у радянську картину світу⁷⁰. А якщо після 20 років незалежності картина світу українців в основі своїй залишається радянською, то у неї, відповідно, не вписуються ті, кого вважали паріями за часів СРСР.

Київський міжнародний інститут соціології в 2011-му з'ясував, чи проголосували б українці за кандидата в президенти, якби він був євреєм чи чорношкірим. Запитання до респондентів було сформульоване

таким чином: якби партія, якій ви довіряєте, висунула б кандидатом у президенти безумовно добре кваліфікованого кандидата єврея/чорношкірого політика, чи проголосували б ви за нього?

Відсоток тих, хто відповів «так», порівняно з аналогічними даними соціопитувань, проведених у США (Таб. 6).

Цікаво, що за кваліфікованого кандидата-жінку проголосувало б 70 % українців, у США — 87 %. Лонгітюдні соціологічні дослідження групи молодих українців продемонстрували: у 20-річному віці вони були толерантними, у 40 років їхній рівень толерантності суттєво

⁷⁰ Інтерв'ю ІСП з заступником директора Інституту соціології НАН України Євгеном Головахою.

Таб. 6. Якби партія, якій ви довіряєте, висунула б кандидатом у президенти безумовно добре кваліфікованого кандидата єврея/чорношкірого політика, чи проголосували б ви за нього?

Категорія	Україна — 2011	США — 2003
Єврей	36	89
Чорношкірий політик	18	92

Джерело: Київський міжнародний інститут соціології, 2011 рік.

знижувався. Тобто у молодості люди відкриті світу й мислять позитивно, але в старшому віці, після проходження вторинної соціалізації в пострадянському суспільстві вони стають менш толерантними у ставленні до Іншого.⁷¹

Соціальне відчуження. Соціальне відчуження може мати, як мінімум, два виміри: це недовіра до інших людей і це відстороненість від свого повсякденного оточення, зокрема інфраструктури, за стан якої людина не відчуває жодної відповідальності.

«Мене спочатку дуже дивувало, як українців зовсім не хвилює, що відбувається в їхньому під'їзді, на дорозі напроти будинку, у дворі. Як можна кидати недопалки під дверима квартир?», — ділиться враженнями німецький кінематографіст, що працював в Україні в 2011-2012 роках. Від радянських часів українці успадкували відчуження від свого найближчого оточення та

середовища існування, яке вкупі зі страхом реформ дає синергетичний ефект: людям можуть не подобатися стан свого довкілля, але й робити вони нічого з тим не прагнуть.

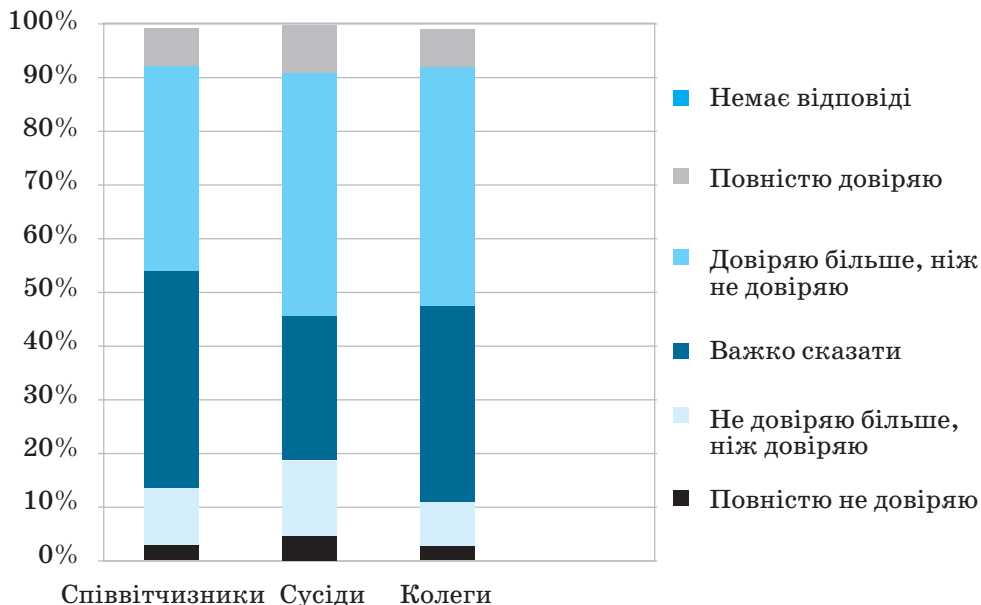
Так, фахівці визнають, що люди в Україні масово опираються створенню Об'єднань співвласників багатоквартирних будинків. Укупі це гальмує розвиток житлово-комунального господарства й далі понижує якість життя людей. Людям бракує інформації, вони переконані, що їх будуть обдурювати, вони втрачатимуть свої гроші. Їм важко уявити, що кошти на утримання будинку, де вони живуть, і прибудинкової території збиратиме не ЖЕК, а хтось всередині будинку⁷².

Але цікаво, що як тільки вони бачать історію успіху сусіднього будинку, де люди наважилися на зміни, відзначають чистоту їхніх під'їздів, дворів і дитячих майданчиків на тлі розбитості свого будинку, вони починають теж діяти. Як тільки люди вникають в структуру

⁷¹ Інтерв'ю ІСП з соціологом Євгеном Головахою.

⁷² Інтерв'ю ІСП з експертом ПРООН Леонідом Туловським.

Рис. 7. Рівень довіри до найближчого соціального оточення

Джерело: Київський міжнародний інститут соціології, 2011 рік.

своїх витрат на утримання будинку, коли 50-60% коштів іде не на утримання як таке, а на потреби ЖЕКу, вони задумуються. Але знову й знову повертається страх: якщо ми створимо ОСББ, призначимо голову його правління, він розкраде наші гроші.

Пострадянський соціум, як повітря, потребує історій успіху, справедливості й лідерів, які поводитимуться чесно в будь-якій справі.

Простір комфорту, де довіра домінує над недовірою, у радянської людини є обмеженим, навіть мінімальним. Така людина розраховує лише на себе, коло її цінностей — дуже

вузьке: це цінності сім'ї, родичів, друзів. Щодо влади, інших інституцій, вона демонструє лояльність, підвищену декларативну довіру, бере участь у всіх соціальних ритуалах та виборах, хоча не бачить у них сенсу⁷³.

На перший погляд ці соціологічні дані є доволі обнадійливими: близько 40-45% українців довіряють своїм землякам, сусідам та колегам. Але якщо додати до кількості тих, хто не довіряє більше, ніж довіряє, тих, хто повністю не довіряє і кому важко сказати, чи варто довіряти людям навколо, то вийде цифра, що

⁷³ Відеоконференція ІСП з директором «Левада-Центра» Левом Гудковим.

сягне 45-50 %. Саме стільки людей не почувують справжньої довіри до інших в своєму соціальному оточенні. 49.6 % українців у 2010-му погоджувалися з тим, що найбезпечніше в житті нікому не довіряти. 56.1 % висловили переконання, що більшість людей не хоче вшати на себе тягар допомоги іншим.

Соціологи вивчають явище соціального відчуження, зокрема, через індекс аномійної деморалізованості. Аномію вони визначають як стан розладу й протиріччя між соціальними очікуваннями та цілями й легітимними інституційними механізмами їх досягнення. Іншими словами, ідеться про ситуацію, коли люди чекають і прагнуть одного, а отримують зовсім інше. Як наслідок, виникає масове соціальне відчуження як спосіб утекти, відгородитися від світу. Компенсаторним механізмом у цьому випадку є неповага й невідтримка успіху і талантів інших людей, вмикається принцип: «мені погано, то нехай буде зле й іншим». Як наслідок, у пострадянському суспільстві втрачається відчуття спільного блага. Люди відчужуються один від одного. 45.7 % українців в опитуванні Інституту соціології НАН України визнали,

що почувуються «не на своєму місці» в соціумі.

В Україні в 1992-2010 роках індекс аномійної деморалізованості був стабільно вище середнього показника (шкала від 1 до 18) (Таб. 7).

Знецінення талантів, знань, успіху, зневіра у власних силах. У пострадянському соціумі спостерігається висока кількість лузерів, які не усвідомлюють, що поразка — це лише етап на шляху, не катастрофа. Тотально корумпована, інтелектуально слабка, непотична влада, яка не має чіткої візії майбутнього, зацікавлена в тому, щоб суспільство було лузерським. Таким суспільством легко маніпулювати, голос лузера можна купити, його лояльність легко гарантувати. Але найнебезпечніше, що лузери, коли їх накопичується критична маса в певній спільноті, можуть потягнути за собою на дно свідомо чи несвідомо інших — нелузерів, тих, хто міг би принести зміни.

Крім того, у пострадянській системі індивідуальний успіх вступає у конфлікт із неефективною, неуспішною системою. Більшість переконана, що в такій системі неможливо чесно досягти успіху. Щоденне

Таб. 7. Індекс аномійної деморалізованості

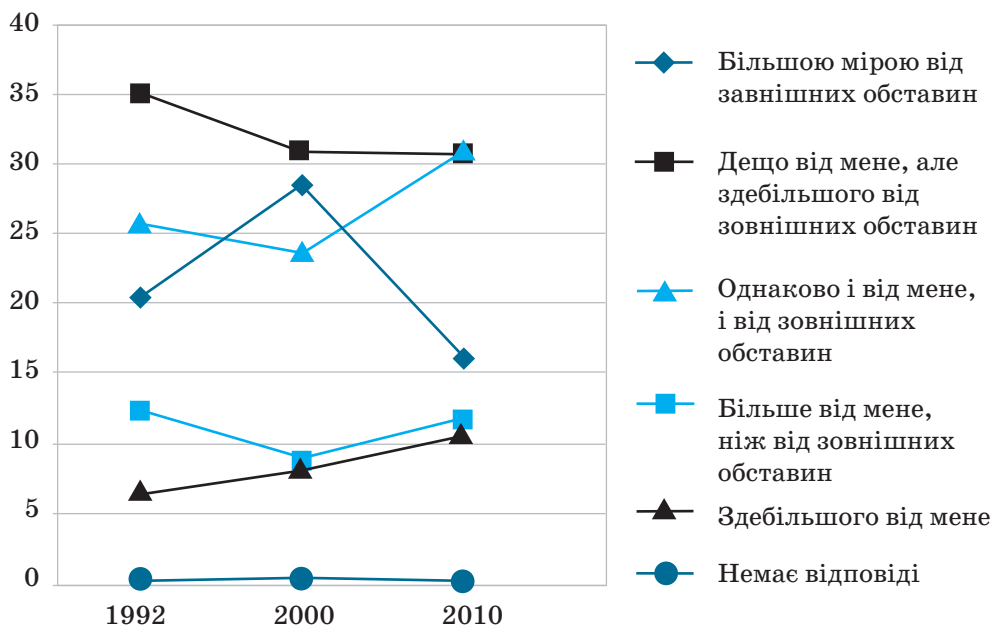
1992	1999	2000	2001	2005	2006	2008	2010
13.6	14.0	13.8	13.8	12.4	12.7	13.1	12.9

Джерело: Київський міжнародний інститут соціології, 2011 рік.

життя дає чимало підстав для таких установок. Але люди через таку превентивну негативну установку перешкоджають справжнім історіям успіху. Наведемо приклад села Тінисте у Бахчисарайському районі Криму. Тамтешні мешканці створили громадське об'єднання задля організації водопостачання. Справу доручили місцевому підприємцю, який зумів усе організувати, зокрема забезпечити технічну складову справи. Він же розробив технологію дистанційного керування водопостачанням, яка давала змогу з мобільного вмикати й вимикати насос. Але інноваційна ідилія тривала недовго. Жителі селища запідозрили,

що підприємець має якісь нечувані з того незаконні прибутки, що він краде їхні кошти. До проекту була залучена ПРООН, вона гарантувала прозорість документації, формування зарплати працівників і тарифів. Але ні оонівцям, ні підприємцю, ні власним очам мешканці не вірили. Бізнесмен відмовився з ними співпрацювати — система водопостачання завмерла. У сусідньому селі Севаст'янівка ситуація була схожою: люди приходили на збори й затверджували систему нарахування зарплати людині, яка управляла системою водопостачання. Робила це вона ефективно. Проте невдовзі вони почали нарікати, що їх

Рис. 8. Від чого залежить ваше життя?

Джерело: Інститут соціології НАН України, 2011 рік.

обкрадають, хоч жодних доказів того не мали.

Взагалі, як пояснюють соціальні психологи й соціологи, багатьом пострадянським людям соромно бути щасливими. Якщо вони все ж таки почуваються, то бояться про це розповісти іншим, щоб «не наврочили» і «не позаздрили».

З графіку видно, що в 2010-му році частка тих, хто вважає, що все в його/її житті залежить насамперед чи більшою мірою від власних зусиль, ніж від зовнішніх обставин, в сумі становила в 2000-му і в 2010-му близько 20%. Тобто, порівняно з 1992 роком зросла лише на 2-3%. За несприятливих інституційних умов пострадянської мутованої системи, яка зберегла найгірший спадок «совка» й поєднала його з мало-ефективними новими демократичними й ринковими нормами й процедурами, молоді люди швидко розчаровуються у власній спроможності щось змінити за рахунок власних знань, праці й наполегливості — й зовнішні фактори починають домінувати над особистістю.

Одним із найбільш феноменальних атрибутів пострадянськості є торгівля цінностями, які за своєю суттю і за своїми функціями не можуть бути предметом торгівлі: кандидатські та докторські дисертації, медичні довідки, навчальні місця в університетах, участь у акціях протесту чи акціях на підтримку політичних партій, голос

на виборах. В пострадянському соціумі все це можна купити й продати.

Приміром, через хронічне безробіття в депресивній українській провінції практика давати хабарі за працевлаштування навіть на низькооплачувані посади стала звичною. Скажімо, у місті Дубно Рівненської області, як можна дізнатися від місцевих мешканців, за робоче місце треба платити від \$200 до \$2000. Приміром, за місце медсестри в одній Рівненській лікарні треба заплатити \$2000. За місце вчителя в середній школі — теж платити через посередника. З даних Єдиного державного реєстру судових рішень можна дізнатися про існування значно більших хабарів за працевлаштування: \$200 тис., \$30 тис., \$14 тис. Часто пострадянська людина готова заплатити за робоче місце саме в бюджетних установах, тому що там вона отримуватиме гарантований дохід.

У 2012-му науковий ступінь доктора філософії у різних галузях мали 18% депутатів німецького парламенту. Для порівняння: у Верховній Раді шостого скликання ступені кандидатів та докторів наук мали 32% народних обранців. У 2011 році, за даними Держкомстату, в економіці України працювали 23 655 кандидатів наук та 5 469 докторів наук. Абсолютна більшість українських парламентаріїв захищають дисертації з економічних або ж юридичних наук. У неформальному спілкуванні

дотичні до наукових справ люди розповідають, що через таку популярність з-поміж можновладних людей і не тільки з-поміж них цих наукових спеціалізацій за захист відповідних дисертацій потрібно платити, а також задіювати зв'язки, щоб «усе пройшло спокійно».

Але абсолютно кожен рядовий аспірант повинен заплатити чи якись іншим чином «задобрити» свого рецензента та двох опонентів (для кандидатів наук) чи трьох опонентів (для докторів наук). Він же самотужки має оплатити публікації в українських наукових виданнях та організувати застілля після захисту. Все це разом може коштувати від п'яти тисяч гривень до кількох тисяч доларів. Ті ж, хто замовляє написання дисертацій справжнім, але бідним вченим чи фірмам, які спеціалізуються на таких замовленнях, платять значно більші суми за задоволення побачити напис «кандидат таких-то наук» на власній візитівці. «Рефераты, курсовые, дипломные, диссертации» — таке оголошення можна зустріти в київському метро, на рекламних стовпах і в Інтернеті. Все це абсурд з точки зору європейської культури й наукових традицій.

Окрема велика тема — це торгівля дипломами про середню та вищу освіту. Про те, чим це далі обертається, охоче розповідають іноземні

працедавці, яким потрібно наймати для свого бізнесу низькокваліфікованих працівників (офіціантів, механіків, кур'єрів): люди приходять з дипломами про вищу чи середню спеціальну освіту, але при цьому нічого не знають і не вміють виконувати певну роботу навіть на рівні низькокваліфікованої праці. Українських роботодавців, схоже, це не дивує — вони звикли.

Купівля голосів на виборах і плата за участь в масових заходах — це притча во язицех українського політичного життя. Завдяки участі у акціях Партії регіонів, як розповідають самі ж їхні учасники, можна розбагатіти на 40-150 грн. Деякі народні депутати та ті, хто тільки збирається ними стати, напередодні виборів роздають продуктові набори та гроші потенційним виборцям.

Така жвава торгівля тим, що насправді не може продаватися й купуватися, — це наслідок девальвації всіх цінностей у трансформаційній період та наслідок бідності. У стані хронічної безперспективності, зубожіння й відсталості люди деградують і адаптуються до неприйнятних соціальних практик і моделей поведінки. І починають при торгувати тим, що апріорі не може бути предметом торгівлі. Таким чином ринкові механізми мутують під впливом пострадянської невідзначеності і відсутності чіткої системи цінностей.

МОДЕЛІ ПОВЕДІНКИ

Короткотермінове планування.

У 2010-му в опитуванні Євразійського монітора 64 % українців заявили, що незадоволені своїм життям, 32 % — були ним задоволені. У соціології це є індикатором ступеня соціальної адаптації людини. Пострадянська людина адаптується до соціуму в такий спосіб, що вона може в ньому вижити, але не може почуватися при цьому щасливою. Вона не впевнена в майбутньому, тому мислить переважно короткостроковими категоріями і в такій перспективі розглядає та планує все в своєму житті. Найяскравішим прикладом є ставлення до клієнтів у сфері послуг: якщо клієнту щось не подобається, то здебільшого вважається, що це проблема його, а не закладу. Те, що незадоволений якістю сервісу відвідувач ніколи не повернеться вдруге, при цьому не бентежить.

Значну частину свого життя пострадянська людина проводить, виконуючи безсенсові, не спрямовані на досягнення конструктивного результату приписи, процедури й вимоги державної бюрократії. Тут ідеться насамперед про довгі, багатогодинні черги в паспортних столах, держкомземах, державних податкових інспекціях, на залізничних вокзалах, у державних поліклініках. Навіть якщо з'являється можливість цієї черги уникнути,

то пострадянська людина просто не повірить у її реалістичність. Можна навести приклад залізничних кас, які обслуговують пільгові категорії громадян. Зазвичай ці каси можуть продавати квитки й звичайним громадянам. Однак ці громадяни до них не підходять, рефлекторно шукаючи довгі черги біля решти кас, бо це правильно й стандартно. Як наслідок, можна спостерігати ситуацію, коли біля каси для пільговиків порожньо, а біля інших — стовпотворіння. Пострадянська людина з недовірою ставиться до опції замовити квитки онлайн і надає перевагу все тим же живим чергам. Інший приклад неефективної бюрократії: медичні огляди при вступі на навчання чи прийнятті на роботу, які передбачають суто формальний, «для галочки» огляд різними лікарями без жодних індивідуальних диференціацій та справжньої сучасної діагностики. Ці огляди перетворюються на безкінечну біганину по кабінетах лікарів і збирання довідок.

Життя в системі, побудованій на таких регуляторних процедурах, може породжувати відчуття повної залежності від обставин та безперспективності — і люди живуть одним днем, одним роком, своїми маленькими проблемами. Їхній горизонт свідомості звужується до мінімуму. Вони не мають візії свого майбутнього, а для власних дітей бажають

Таб. 8. Реакція в суспільстві на ситуацію, що склалася в країні в цілому

Оптимізм, сподівання на краще	16,8 %
Сум	22,5 %
Потрібно набратися терпіння і дочекатися кращих часів	16,9 %
Відчуття сорому і вини	11,2 %
Бажання проводити акції протесту	20,8 %
Байдужість	10,7 %
Все йде нормально	4,8 %
Політичні лідери нас обманули	39,3 %
Народ також винен у теперішній ситуації	16,2 %
Важко відповісти	7,2 %

Джерело: Думка громадян України про ситуацію в країні, оцінки діяльності влади, електоральні орієнтації. Підсумки 2011 року / Центр Разумкова, 2011 рік.

одного — виїхати за кордон подалі від цього абсурду. Лише перспектива еміграції дарує натхнення мислити довготерміновими категоріями.

У 2011-му 67.3 % українців, за результатами опитування Центру Разумкова, були переконані, що події в Україні розвиваються у неправильному напрямку. Приміром, в опитуванні Центру Разумкова реакцію в суспільстві на ситуацію, що склалася в країні в цілому, українці описали так (респонденти могли вибрати кілька варіантів відповідей) (Таб. 8)

Відчуття сорому, суму й зневаги домінує в українцях над оптимізмом й протестним настроєм. Під таким хронічним психологічним пресингом людина не може повірити в те, що щось може мати середньо- чи довгострокову перспективу.

Нерозвиненість практик обміну та розповсюдження знань, інформації. Що динамічнішим, інноваційнішим й розвиненішим є суспільство, то відкритішими є люди для обміну інформацією, знаннями, технологіями. І, відповідно, навпаки. Пострадянське суспільство стабільно відстає від Заходу в технологічному розвитку, йому бракує ресурсів для швидкого апгрейду своїх підходів у різних сферах. Як наслідок, і пострадянська людина є закритішою і «жадібною», коли йдеться про пропозицію чи потребу поділитися своїми знаннями. У пострадянській системі так важко досягти певного результату, що люди справді не вмотивовані ділитися ним із іншими. Таким чином, витворюється замкнуте

коло, рухаючись по якому країна не в змозі зробити інформаційного й інтелектуального прориву.

Для ілюстрації цієї тези наведемо такий приклад. Спеціалісти, які проводять тренінги для викладачів факультетів журналістики, відзначають існування такої проблеми: коли вони пояснюють своїй аудиторії, що навчальні плани курсів потрібно викладати на веб-сайтах університетів, то чують у відповідь, що це не можна робити, адже хтось може їх просто «вкрасти». Викладачі, які повинні готувати представників найбільш відкритої і орієнтованої на обмін інформацією професії, нарікають на те, що їхні ідеї таким чином може хтось інший підхопити, скористатися зі складеного з величезними зусиллями списку літератури. Можна припустити, що представники інших академічних дисциплін мислять приблизно так само. Для викладачів західних університетів оприлюднити навчальні плани не є проблемою, тому що, поперше, вони їх оновлюють дуже часто, маючи сприятливі робочі умови та ресурси для цього; по-друге, ментально для них важливо поширювати свої напрацювання в академічній спільноті.

Таким чином, головним бар'єром на шляху інформації є не загроза, що хтось її вкраде, а ментальна закритість, спровокована всією системою, в якій існує людина.

Превентивна недоброзичливість у повсякденній сфері послуг. Превентивна недоброзичливість — це і хамство, і просто насупленість пострадянської людини як норма, і невміння посміхатися незнайомцю на вулиці, особливо, якщо той до вас звертається. Екс-Президент Латвії Вайра Віке-Фрейберга (1999-2007) свого часу визначила таку відмінність між західною та пострадянською людиною: західна людина — це передусім ввічлива людина, а пострадянська — груба.

Один британський журналіст, що працював в Україні постійним кореспондентом західних видань, розповідає, що для нього ця превентивна недоброзичливість, іншими словами, хамство і нетолерантність деяких українців — це наслідок відчуття власної слабкості й незахищеності: «Навіть коли щодо себе я спостерігав цю недоброзичливість, то розумів, що це породжено в людях певним соціальним контекстом, в якому ніхто нікому не йме віри. Насправді дуже важко жити, коли ти думаєш, що нікому взагалі не можеш довіряти».

У цілому, від іноземців можна часто почути скаргу, що українці мало посміхаються. Посмішка в Україні незнайомій людині часто трактується або як вияв дивацтва, або як загравання. Щоправда, ті з іноземців, хто бував у Росії та Білорусі, принагідно зауважують, що порівняно з

тамтешніми людьми українці «неймовірно теплі й доброзичливі». Так само вони визнають: українці насправді здебільшого привітні й готові допомогти, але проблема в тому, що у пострадянській культурі не прийнято переносити свою природну доброзичливість у власну професію, у спілкування з незнайомими людьми на вулиці, у ширшу соціальну комунікацію. У людини ніби спрацьовує перемикач, як тільки-но вона входить у певну професійну роль, приміром, продавця чи офіціанта: треба «гиркати» і бути строгим.

Психологи також говорять про незрозуміність емоційного інтелекту в українців. Дітей змалечку вчать, що треба бути стриманими, не сміятися голосно на людях, адже можуть подумати, що «ти дурачок якийсь», і що «люди подумують про тебе?». У підсумку люди навчені придушувати власні позитивні емоції.

Превентивна недоброзичливість далеко не завжди передбачає відверте хамство. Вона може проявляти себе, приміром, у стилі написання й оформлення електронних листів. Цікавим спостереженням поділилася один з організаторів Літньої школи з єврейської історії та культури, що проходить у Львові. Їй доводиться спілкуватися за допомогою електронної пошти зі студентами та молодими науковцями з усієї України. Вони, як показує її досвід, переважно не володіють європейською комунікативною культурою, яка, своєю

чергою, неодмінно передбачає ввічливе звертання на початку листа, подяку за будь-що, таке ж ввічливе побажання в кінці.

Так само в європейській культурі не прийнято відправляти листи з проханнями в наказовому способі чи імейли з прикріпленими файлами без короткого супровідного листа. Недотримання цих правил сприймається як прояв недоброзичливості й поганого такту. Натомість лист без ввічливого звертання, подяки, кінцівки й з формулюванням «мені треба» — звична річ у комунікації з молодими освіченими українцями.

Інститут соціології НАН України в 1995-2006 роках у рамках своїх опитувань з'ясував, чи бракує українцям доброзичливості від людей навколо: у середньому третині українців її бракувало, ще третині важко було відповісти на це запитання.

Соціопитування European social survey в 2009 виявило, що українці за десятибальною шкалою оцінюють ступінь готовності допомогти іншим людям у 3.6 бали (0 — люди піклуються лише про себе і не допомагають іншим, 10 — люди справді стараються допомогти один одному). Це один із найнижчих показників з-поміж 32 країн. Ще нижче значення цей індикатор отримав у Греції, Польщі та Словаччині. А ось найвище — в Ірландії (6.24).

За такою ж десятибальною шкалою Україна отримала один із найнижчих балів — 4.64 — з-поміж 32

Таб. 9. Що в Україні є найменш європейським?

Люди	8 %
Якість товарів	30 %
Якість послуг	27 %
Культура, ментальність, спадщина	19 %
Міська інфраструктура	28 %
Розважальна інфраструктура (ресторани, кафе, клуби, кіно, виставки, тощо)	19 %
Стадіони	14 %
Транспорт	30 %
Магазини	21 %
Готелі, житло	31 %
Уряд	47 %
Безпека	29 %
Знання англійської та інших мов ЄС	41 %
Інше	0,48 %
Нічого	18 %

європейських країн для індикатора справедливого ставлення людей один до одного: респонденти відповіли на запитання, чи будуть інші люди намагатися отримати якийсь зиск від них, коли матимуть змогу це зробити, чи будуть справедливими у ставленні. Лише в Греції, Туреччині, Болгарії та Румунії цей індикатор отримав нижче значення.

30.53 % гостей Євро 2012 з країн Європейського Союзу найменш європейськими визнали в Україні готелі та житло, 26.53 % — якість послуг, 19,47 % — розважальну інфраструктуру (ресторани, кафе, клуби, кіно тощо), 18.7 % — культуру

і ментальність. Це дані 1-го Євро екзит-полу, проведеного Інститутом світової політики спільно з компанією GfK Ukraine. Тобто близько третини європейців критично оцінили українську сферу послуг, де багато що залежить від людського фактору: від того, як туриста зустрічають, вітають, як виконують його побажання щодо сервісу, як йому допомагають у незнайомій країні ті, хто насамперед мав би це робити: співробітники готелю, офіціанти, таксистки.

У рейтингу туристичної привабливості Всесвітнього економічного форуму за 2011 рік Україна опинилася на самому дні: з 42 країн Європи

вона посіла 39-те місце, випередивши лише Вірменію, Боснію і Герцеговину, Молдову; з-поміж 139 країн по всьому світу — 85-те. Туристична привабливість конкретної країни вираховується на основі багатьох індикаторів, об'єднаних у чотирнадцять категорій. За ставленням місцевого населення до іноземців Україна — на 127-му (!) місці у світі, за надійністю поліції — на 122-му, за відкритістю до туризму — на 52-му.

«За моїми спостереженнями, все, що змінилося в Україні після падіння комунізму, — це колір прапора. В середині Україна залишалась радянською на 200 %»⁷⁴, — розповідає Ерве Бурдон. Він переконаний, що феномен «превентивної недоброчливості» у сфері послуг, зокрема в ресторанах і кафе, спровокований різними факторами. По-перше, в Україні панує стереотип, що робота з обслуговування когось ставить людину в нижчу позицію до клієнта. Як наслідок, грубість і неповага до цього ж таки клієнта — це захисна реакція і певний психологічний компенсаторний механізм

По-друге, приміром, «офіціант» не вважається професією в Україні в той час, як в інших європейських країнах цьому вчать і ставляться з такою ж повагою до цієї справи, як і до будь-якої іншої. Потретьє, навіть якщо українська молодь отримує якусь підготовку чи

освіту в сфері туризму та ресторанного бізнесу, то вони в переважній більшості навчені, як працювати в пострадянській їдальні, а не в сучасному європейському ресторані. І таких молодих працівників потрібно не просто вчити з нуля, а переучувати. На це витрачаються місяці чи навіть роки⁷⁵.

Збереження радянської символіки в інфраструктурі. Радянська спадщина в Україні збереглася насамперед в інфраструктурі та символіці. Так, журналісти онлайн-видання texty.ua провели дослідження: порахували, які назви — радянські, нейтральні чи пов'язані з незалежністю — домінують, коли йдеться про центральні вулиці 20000 українських населених пунктів, вказаний у довіднику про адміністративний устрій України. Виявилось, що назв, пов'язаних з радянським періодом та діями тоталітарної епохи, в Україні в 20 разів більше, ніж пов'язаних з історією та періодом незалежності: 52 % назв мали радянську генеалогію, 45 % — нейтральний зміст — і лише 2,4 % — стосувалися так чи інакше незалежної України. Лідерами з радянської урбаністики виявилися Кіровоградська, Житомирська та Вінницька області.

Анатолій Бондаренко, один із авторів дослідження, пояснює: «В ук-

⁷⁴ Інтерв'ю ІСП з Ерве Бурдоном.

⁷⁵ Там само.

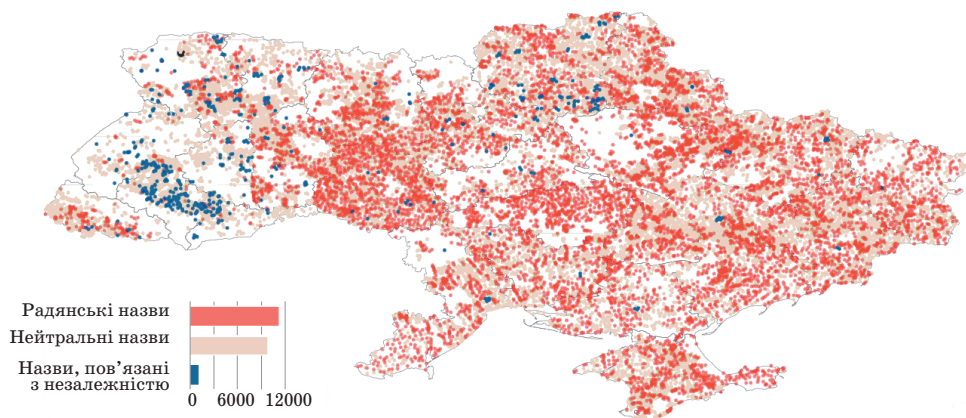
раїнському суспільстві не було консенсусу, що робити з попередніми 70 роками радянської влади. І це проблема, яка сама не розсмоктується. Українець фактично далі живе у совку. Далі функціонують дрібні механізми, які відтворюють цей совок. Вулиці — це не найбільша проблема, але дуже чіткий індикатор». Головні аргументи тих, хто вважає, що все можна й так залишити і в цьому символічному зрізі урбаністичної культури немає нічого шкідливого: по-перше, це коштує грошей, адже потрібно змінювати карти, коригувати документи будь-яких установ з юридичною адресою на цих вулицях. Наразі найбільшим здобутком є перейменування деяких

міст: Сталіно на Донецьк, Ждано-ва на Маріуполь, Ворошиловграда на Луганськ, Червоноармійська на Радивилів. Найпопулярнішими радянськими назвами міських магістралей, як показало це дослідження, є вулиці Леніна, Радянська, Миру, Жовтнева, Гагаріна, Перемоги, а також Центральна, Шкільна і Молодіжна. А от у Черкасах та Херсоні досі збереглася вулиця Чекістів.

Громадська ініціативи «Бюро популярних досліджень» порахувала співвідношення кількості вулиць Тараса Шевченка й Владіміра Леніна, на яких розташовані органи місцевого самоврядування в населених пунктах України. І ось, що

Рис. 9. Україна-2012: назви головних вулиць

На мапі для кожного населеного пункта кольором позначена лише назва тієї вулиці, на якій знаходиться місцева влада.

Джерело: www.texty.ua.

Табл. 10. Співвідношення кількості вулиць Тараса Шевченка й Владіміра Леніна, на яких розташовані органи місцевого самоврядування в населених пунктах України

Регіон	«Шевченко»	«Ленін»
АР Крим	3	65
Вінницька область	22	279
Закарпатська область	21	25
Київська область	46	176
Луганська область	5	92
Львівська область	26	0
Харківська область	4	72
Чернівецька область	9	2

Джерело: ГО «Бюро популярних досліджень», Фонд розвитку Криму.

вони отримали (наводяться дані для окремих регіонів, повне дослідження включало всі області України):

Саме на адреси органів державної влади та місцевого самоврядування летять щодня тисячі листів від громадян, саме ці адреси є місцем проведення найрізноманітніших заходів, у яких задіяні так чи інакше держава й місцеві органи влади.

Можливо, навіть більш ніж старі радянські назви центральних вулиць, в Україні дивують нові пам'ятники Леніну, на які ще й піл не ліг. У 2011 році українські комуністи прозвітували, що за кілька останніх років реставрували й відкрили (!) 80 пам'ятників Леніну по всій Україні. Один з останніх був відкритий у листопаді 2011-го у смт Таїрове Овідіопольського району Одеської області. Дітей, приведених

на цей захід бабусями, народний депутат-комуніст Євген Царьков назвав «молоддю, що прийшла за велінням душі». Але якщо ленінські монументи залишаються непоміченими й маргінальними явищами, встановлення бюста Сталіна в Запоріжжі в травні 2010-го на дворі місцевого обкому КПУ викликало в Україні справжній резонанс. Погруддя підірвали вночі невідомі. Після того прокотилися арешти членів ГО «Тризуб», та, зрештою, Жовтневий райсуд міста засудив до двох років умовного позбавлення волі вісьмох молодих тризубівців за пошкодження бюсту очільника тоталітарного режиму, який організував Голодомор та інші злочини проти людства.

За часів президентства Віктора Ющенка були спроби якимось

чином розібратися з монументами тоталітаризму в Україні. Так, було складено реєстр пам'ятників та пам'ятних знаків епохи тоталітаризму по всій Україні. Він налічував 2700 одиниць, планувалося, що вони будуть ліквідовані. Президент Ющенко видав кілька указів, які закликали активізувати роботу з демонтажу пам'ятників призвідцям і виконавцям Голодомору 1932-1933 років і політичних репресій. Нардепи Іван Заєць та Ярослав Джоджик внесли в 2009-му в парламент законопроект про заборону комуністичної ідеології та ліквідацію символів тоталітарного і комуністичного режимів. Однак навіть у порядок чергової сесії його не вдалося внести, не те що проголосувати.

І якщо «помаранчеві» політики так і не зробили жодних практичних кроків із ліквідації чи нової інтерпретації пам'ятників комунізму, то з приходом до влади Віктора Януковича та Партії регіонів, починаючи з 2010-го, спостерігалось спорадичне повернення до символів і героїв епохи тоталітаризму. Пам'ятник Сталіну став найрезонанснішим прикладом. Але є й інші, такі, що меншою мірою впадають в око. Так, улітку 2012-го Рівненське управління СБУ поклато квіти до монумента загиблим під час Другої світової війни у бою з вермахтом енкаведистам у селі Панталія Дубенського району Рівненської області. За даними істориків, ці енкаведисти брали участь

у масових вбивствах місцевого населення перед відступом Радянської армії у червні 2012-го. В інфраструктурі й на біл-бордах у містах замайоріли зображення георгіївських стрічок, про які до приходу Партії регіонів до влади всі вже встигли забути. У травні 2012 року в Луганську розгорнули 15-кілометрову стрічку, що колись прикрашала військові нагороди в СРСР.

Питання про те, що старі пам'ятники тоталітаризму не обов'язково руйнувати, а можна ще й по-новому проінтерпретувати, влада в Україні сьогодні не порушує. Музей «Тюрма на Лонцького», розташований у колишній в'язниці НКВС у Львові, — поки що єдиний приклад нової інтерпретації історичних місць тоталітаризму в Україні. Натомість центральний офіс СБУ незалежної України, приміром, розташовується у тій самій будівлі на вулиці Володимирській, 33, де в радянські часи містився КДБ. Адміністрація Президента України розташована у будівлі ЦК Компартії УРСР.

Ще одним потужним резервуаром радянської символіки, менталітету є індустріальний сектор. Саме індустріальність не лише як певна матеріальна культура, але й як світоглядна система норм і цінностей консервує совковість⁷⁶. Тому не

⁷⁶ З виступу Володимира Фесенка на експертній панелі в Інституті світової політики.

випадково саме Східну Україну називають «резервацією совка»⁷⁷. Хоча совок може бути і міщанським, і селянським.

Ірраціональне споживання (демонстративна розкіш). Досвід життя в країні, де за ковбасою та пальтом потрібно було вистоювати довгі черги, а чимало товарів просто не можливо було дістати, пострадянські люди компенсують ірраціональним споживанням у суспільстві дикого капіталізму. Пострадянська людина демонструє свій статус і досягнення за допомогою золотих унітазів та найдорожчого італійського кахеля. Здобувши великі статки нечесним шляхом, вона будує зоопарки для страусів та інших дивовижних тварин, купує найдорожчі автівки й носить найдорожчі годинники. І це риса не лише пострадянських політиків, а і всіх, хто дорвався «до гідвниці».

Цікавим є так званий феномен «статусних речей». Це, коли, наприклад, молоді люди беруть на останні гроші в кредит «Лексус», при цьому мешкаючи у крихітній зйомній квартирі в неprestижному спальному районі міста. Чи коли молоді жінки віддають чималу частину свого доходу, аби купити дороге хутро. На початку кар'єри багато українських бізнесменів (політиків) на перші зароблені гроші купували насамперед

швейцарські годинники, костюми італійської фірми «Бріоні», золоті запонки.

Пострадянська людина досить часто не може похвалитися вагомим результатом: досягненнями у своїй сфері діяльності, якістю і чесністю у власній справі, перемогою у жорсткій справедливій конкуренції на ринку, сучасною освітою, впевненістю у завтрашньому дні. Пострадянська людина так само часто не може змінити обставин свого життя, але вона може придбати якісь речі всупереч ним — і отримати від того задоволення. Над інфантильністю такої поведінкової моделі вона не рефлексує. Це стає своєрідним компенсаторним механізмом самореалізації, який батьки передають дітям. І таким чином пострадянські установки відтворюються.

Але при цьому з-поміж неможливих верств населення в пострадянському соціумі культивується доволі специфічне ставлення до зовнішніх атрибутів розкоші й багатства. Так, один іноземний журналіст, що працював тривалий час в Україні, з подивом розповідав, як бачив дівчину в ресторані в Луганську, що із захватом, крізь скло вікна розглядала «Бентлі» на вулиці. «Невже не зрозуміло, що така дорога автівка в такій бідній країні — це результат корупції? Як українці можуть засуджувати корупцію і захоплюватися чужими «Бентлі»?», — таке риторичне запитання ставлять багато

⁷⁷ Відеоконфереція з Левом Гудковим.

гостей України, що приїжджають із значно благополучніших і заможніших країн, де, однак, «Бентлі» під рестораном — це велика рідкість.

Цікаво, що в пострадянській Україні встановилася мода на VIP-сервіси та VIP-послуги. Українці звикли до наявності VIP-залів у аеропортах, VIP-лож на стадіонах, VIP-зал у ресторанах. Подібне існує і в більш розвинених та демократичних країнах, але українська VIP-сегрегація набуває часом дивовижних форм. Приміром, в аквапарку в Семіізі (Крим) вам можуть запропонувати замість звичайного VIP-квиток. У Дніпропетровську на вулиці Леніна з одностороннім рухом чиновники міськвиконкому облаштували для себе VIP-смугу в протилежному визначеному правилами напрямі руху, через яку виникали затори. При цьому водіїв-«невіпів», які наважувалися у годину-пік заїжджати на цю смугу, співробітники ДАІ штрафували.

По суті, традиція номенклатурних спецрозподільників збереглася, набувши нових форм, етикеток та кодів допуску. Якщо раніше таким кодом був статус, то тепер — насамперед гроші. У такій системі панує переконання, що все можна купити: комфорт, гарне ставлення до себе, відчуття безпеки. При цьому немає розуміння того, що якщо соціополітична й економічна системи в цілому не працюють за схемами, які гарантують такі цінності для

більшості, то й віп-меншість не отримає за свої гроші відповідні омріяні блага в повній мірі. Блат та зв'язки можуть зарадити при оформленні документів чи владнанні справ з Державною податковою інспекцією. Але при цьому джипи, що коштують сотні тисяч доларів, приречені їздити з державних розкішних дач у Пущі-Водиці в північно-західній частині Києва, до центру розбитими, перерізними ямами й тріщинами дорогами тієї частини цього селища, де живуть прості люди, переважно пенсіонери. Не завжди можливо побудувати об'їзні VIP-шляхи. Інший приклад: на одному з кримських курортів на пляжі дорогого VIP-готелю є стік води з нечистотами. Про останнє заможні клієнти, що так хотіли відмежуватися від совокості мейнстрімівського кримського сервісу, навіть не здогадуються.

РЕСПУБЛІКА МОЛДОВА

ПОСТРАДЯНСЬКІСТЬ В МОЛДОВСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ

УСТАНОВКИ

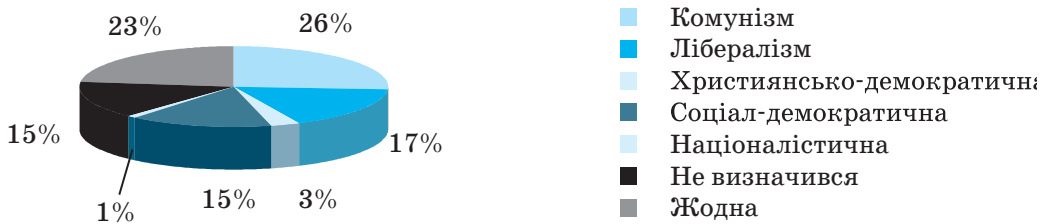
Республіка Молдова була першою з країн Співдружності Незалежних Держав, яка стала членом Ради Європи; розвинула інституціоналізований політичний діалог з Європейським Союзом і веде переговори щодо політичної асоціації та економічної інтеграції з ЄС. Республіка Молдова є єдиною з колишніх радянських республік, що пов'язана зі структурами інтеграції Балкан. Разом із Україною, Грузією та трьома іншими пострадянськими державами вона увійшла до простору політики сусідства Європейського Союзу, й наразі користується фінансовою підтримкою та іншими інструментами провідного промоутера демократії в регіоні, обравши шлях європеїзації/вестернізації. Однак перехід до демократії є складним процесом у суспільствах, де існує культурний опір серед усіх верств населення.

Республіка Молдова — єдина європейська держава, де комуністична партія (Партія Комуністів

Республіки Молдова (ПКРМ)), що проголошує себе наступницею Комуністичної Партії Радянського Союзу, включаючи у свою програму (до 2008 року) ідею відновлення Радянського Союзу, прийшла до влади демократичним шляхом і обиралася на два терміни поспіль. Таку поведінку громадян не можна пояснити лише «ідеологічними непорозуміннями» або ностальгією за Радянським Союзом, а варто розглядати у ширшому контексті. Таким чином, «інституційний детермінізм», запропонований Левом Гудковим і його колегами з російського «Левада-центру» для пояснення політичних особливостей пострадянськості, має розглядатися у цивілізаційному контексті.

Два класичні цивілізаційні підходи, які розвинулись в останні десятиріччя (матеріальний, висунутий Елвіном Тоффлером, та духовний, доповнений Самюелем Хантінгтоном) спонукають нас розглянути економічний розвиток і духовні цінності за допомогою методу культурного «скринінгу».

Рис. 1. Політична орієнтація молдовських громадян.

Джерело: IMAS. *Social-political barometer, Lucrarea 2009, c. 26.*

Таб. 1. Індекс розвитку людського потенціалу за 2011 рік.

	Індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП)	Очікувана тривалість життя (роки)	Середня тривалість навчання в школі (роки)	Валовий національний дохід (ВНД) на душу населення (долари США)
Грузія	0,733	73,7	12,1	4,780
Молдова	0,649	69,3	9,7	3,058
Україна	0,729	68,5	11,3	6,175
Європа і Центральна Азія	0,751	71,3	9,7	12,004
Світ	0,682	69,8	7,4	10,082

Джерело: Адаптовано автором відповідно до Доповіді про людський розвиток 2011 Програми розвитку ООН.

Всеохопний контроль як необхідність. Матеріальний світ, в якому розвивається новий культурний архетип, дуже важливий для визначення елементів пострадянськості, оскільки він представляє те середовище, яке підживлює і визначає певну політичну поведінку. Стандарти життя, які хоч і не повністю, але можуть бути проаналізовані на основі відповідного синтезу Індексу

розвитку людського потенціалу (ІРЛП) та інших індикаторів Доповіді про розвиток людини, є частиною цього матеріального світу та значною мірою впливають на політичні установки.

Розвиток людського потенціалу, а також опосередковано стандарти життя населення, є обов'язковими компонентами демократичної консолідації суспільства з погляду

Таб. 2. Ключові висновки (%)

	Грузія	Молдова	Україна	У середньому в перехідних країнах	В середньому у Західній Європі
Задоволені життям	25	30	30	43	72
Довіряють іншим	29	41	49	34	42
Спостерігають зменшення корупції, ніж 4 роки тому	78	13	10	21	9
Підтримують як ринкову економіку, так і демократію	38	52	26	34	42

Джерело: Європейський банк реконструкції і розвитку, *Life in Transition*.

західних цінностей і свобод⁷⁸, а реальність, яка існує сьогодні у трьох країнах, перешкоджає цій консолідації. Справжня демократія неможлива без активної політичної культури із залученням широкого загалу, а така політична культура залежить від ставлення до приватної власності та рівня добробуту населення. Молдовське суспільство півстоліття жило без жодних гарантій захисту приватної власності, і протягом двох десятиріч незалежності не спостерігалось сталого розвитку, лише приреченість на бідність.

У той же час, бідність більшої частини населення робить його уразливішим до маніпуляцій, які

регулярно використовуються політиками, коли вони обіцяють соціальні пакети, не маючи фінансових ресурсів, та роздають «виборчі подарунки». Дані, представлені у таблиці 2, демонструють, що середній дохід на душу населення є набагато нижчим у порівнянні з середнім світовим показником. Щоправда, спостереження, зроблені в рамках дослідження «Життя в перехідний період», не підтверджують причинно-наслідковий зв'язок між рівнем життя та підтримкою демократії і ринкової економіки, зокрема у випадку Республіки Молдова. Незважаючи на те, що у Молдові рівень доходу на душу населення є найнижчим у Європі, 52% респондентів в РМ підтримують демократію та ринкову економіку, в той час як у західноєвропейських країнах цей показник становить 42%.

⁷⁸ Linz J., Stepan A. Drumul spre o democratie consolidată. / Diamond L. s.a. Cum se consolidează democrația. Iasi: Polirom, 2004, p. 51-67.

Духовна складова для визначення політичних поглядів теж має значення. Абсолютна більшість населення трьох країн є християнсько-православною: 83,7% українців, 83,9% грузин і 98% молдован⁷⁹. Із релігією три держави успадкували візантійські традиції, які передбачали тісне поєднання православної держави і православної церкви (візантійська симфонія) в єдину структуру, хоча це, фактично, означало верховенство світської влади над церковною. Ідея всемогутньої держави виникла безпосередньо з таких відносин між державою та церквою, які існували за часів Російської імперії, що домінувала над регіоном як територіально, так і духовно. Безсумнівно, тоталітарний радянський режим і його власна комуністична релігія призвели до абсолютного контролю над політикою. У наш час, релігійні інституції продовжують відігравати важливу роль у підживленні парафіяльної культури і тлумаченні «всемогутності» органів державної влади. Тим більше, що пострадянські політики, в тому числі і в Республіці Молдова, мають звичку брати участь у релігійних службах в оточенні відеокамер, молитися на людях і публічно згадувати Бога. Таким чином, вони пов'язують себе зі структурою, яка найбільше користується довірою суспільства — з Церквою.

⁷⁹ CIA. The World Factbook, 2012.

Більше того, тут спостерігаються спроби віддалитися від радянського тоталітаризму, російських інтелектуальних традицій, які домінували над культурним життям регіону до того, доки національна інтелігенція XIX століття, не сперлася на естетичну традицію європейського націоналізму. Найчастіше, однак, націоналізм мав свою консервативну формулу, яка відкидала лібералізм Заходу і підтримувала верховенство суспільної еліти. Про це, наступним чином заявив Міхай Емінеску: «Еліти несуть відповідальність за злети і падіння як народу в цілому, так і кожної людини»⁸⁰.

Таким чином, необхідність абсолютного контролю над політикою є не лише рисою пострадянськості, але і невід'ємним компонентом еволюції національного духовного життя, навіть якщо держава не користується високою довірою громадян. Згідно з нещодавнім опитуванням «Барометр громадської думки Республіки Молдова», основні державні структури користуються низьким рівнем довіри населення: глава держави — 28%, парламент — 25%, уряд — 30%, політичні партії — 20%⁸¹. Водночас, більшість

⁸⁰ Apud Bădescu I., Dungăciu D., Baltăsiu R. *Istoria sociologiei — teorii contemporane*. Bucuresti: Editura Eminescu, 1996, p. 558.

⁸¹ Barometrul Opiniei Publice, aprilie-mai 2012.

населення сприймає державу як всемогутнього суб'єкта, відповідально за життя суспільства, що, тим самим, призводить до спроб абсолютного контролю зі сторони політичного класу. Кожен другий дорослий громадянин Республіки Молдова стверджує, що було б краще, якби країною керувала одна партія⁸². У підсумку, тенденція абсолютного контролю є лише культурним надбанням, оскільки в дійсності держава і молдовські політики не в змозі забезпечити суспільство життєво важливою підтримкою. Більше того, у Республіці Молдова останнім часом був зареєстрований бум економічних злочинів та організованої злочинності, в той час як органи державної влади, здається, віддалилися від цієї ситуації.

У повсякденному житті необхідність у всеохопному контролі над владою часто помітна у маленьких деталях, які неочевидні для всіх, але можуть спостерігати ті, хто мають справи з системою влади. Часто в Молдові можна почути, що та чи інша особа у певному міністерстві чи установі є представником спецслужб (інформатором), яка іноді назначає своїх «агентів» з метою гарантувати тотальний державний контроль над усім. Звичайно, рівень контролю залежить від того

чи іншого лідера. Лише кілька років тому, коли при владі була Комуністична партія, в кожній установі Республіки Молдова можна була помітити вплив Президента. Багато реформ були ініційовані Президентом, уряд лише оформляв ці рішення відповідно до законодавства. Коли, наприклад, було звільнено міністра уряду навіть без консультації з прем'єр-міністром, і всі цікавилися причиною, відповідь була проста: «Цього хоче Перший». Створення необхідних стимулів для загального контролю відбувалось і на інституційному рівні, коли одна партія керувала державою, а Президент Молдови керував партією.

Важко сказати, що зараз прагнення політиків все контролювати зменшилося, але зовнішні умови цьому не сприяють. Урядова коаліція, сформована трьома партіями (раніше чотирма), створює систему стримувань і противаг між сторонами, що беруть участь в процесі державного управління. Більше того, сильна опозиція залишає невеликий простір для маневру. Незважаючи на це, специфічною рисою політичного контексту Молдови є те, що багато заможних людей (так званих олігархів) часто звертають забагато уваги на економічні активи, які хотіли б контролювати, а не на проблеми, де вони не бачать особистої вигоди.

Особливості пострадянської поведінки багатьох державних службов-

⁸² Там само.

ців можна також спостерігати під час їхнього спілкування з третьою стороною, тобто з журналістами і представниками неурядових організацій. Є багато прикладів, коли певна інформація, яка має бути загальнодоступною за визначенням, не публікується, а коли організація чи журналіст дає запит на таку інформацію, державний службовець потребує затвердження міністра або керівника установи для надання інформації. Страх державних службовців зумовлений тим, що нічого не можна розголошувати без згоди вищого керівництва певної інституції навіть якщо інформацію не класифіковано як секретну.

Абсолютизація ієрархії. За останні два десятиліття, Республіка Молдова розробила ієрархію, яка не ґрунтується на аксіологічному підході. У зв'язку з відсутністю ефективного механізму відбору за системою цінностей, саме політичні еліти просувають абсолютизацію ієрархії в суспільстві. Найбільш показовим випадком сліпого підпорядкування вищій владі були події квітня 2009 року (під час так званої Твіттер революції), коли в ніч з 7 на 8 квітня, правоохоронні органи полювали на молодих людей на вулицях, арештовували їх, вдаючись до насильства, й впродовж ночі організовували суди у поліцейських дільницях. Більшість таких дій були незаконними,

і хоч поліцейські та судді не могли не знати про існуючі правові норми, вони сліпо виконували накази, що надходили від вищого керівництва.

Однак, з точки зору ієрархії, Молдова дещо відрізняється від інших країн, таких як Україна чи деяких європейських держав. В європейських країнах, особливо в інституціях ЄС, чітка ієрархія існує в тій же мірі, як і в країнах за межами ЄС, визнає представник однієї з європейських структур. Але на відміну від ЄС, в Україні або в інших пострадянських країнах, правила доступу до найвищої ланки в ієрархії у різних установах різняться. Для організації зустрічі з високопосадовцями більше значення мають не функціональні повноваження особи, що просить про зустріч, а її особисті контакти. Однак, враховуючи розмір Молдови, а також той факт, що багато нинішніх державних посадовців раніше працювали в неурядових організаціях, газетах чи інших установах, які передбачають високий ступінь соціалізації, ієрархія не є очевидною перешкодою в цій пострадянській країні. Люди можуть легко написати повідомлення у Facebook, відправити твіт, чи просто зустрітися з ними. Таким чином, можна припустити, що абсолютизація ієрархії є питанням людського фактору і розміру апарату певного міністра.

Нетолерантність. Політична нетолерантність, войовнича риторика і дискримінаційні заяви — це реалії, які характерні для політичних процесів у Республіці Молдова. Молдовські політики досягли «успіху» у розділенні суспільства за етнічними, релігійними, віковими і професійні ознаками для здобуття політичного капіталу та голосів. Нинішній політичний контекст перебував під значним впливом Партії комуністів Республіки Молдова, відразу після виборів 5-го квітня 2009 року, коли її лідер і глава держави Володімір Воронін, заявив, що в нього немає чого запропонувати для ведення переговорів із «ліберальними шавками», тобто антикомуністичною опозицією, яка репрезентувала половину населення країни. Відтоді, почалася справжня війна заяв, образ і взаємних звинувачень, абсолютно несумісних з ліберальною демократією. Все це підживлювало політичну нестабільність, яка домінувала у молдовському суспільстві вже три роки. Відсутність культури спілкування і дискурсивної демократії ще більше породжують антагонізм серед політичних сил Республіки Молдова та, в підсумку, у суспільстві в цілому. Заяви, які свідчать про нетерпимість і неадекватну поведінку стосовно різних категорій суспільства, стали звичайною справою для політиків і чиновників у Молдові. Можна пригадати випадок, коли экс-президент заявив у парламенті,

що нинішній міністр транспорту — «педераст». Молдовські політологи відзначають, що нетерпимість серед політиків сягає своїм корінням радянських часів і є свідомою поведінкою.

Ще одним виміром нетерпимості у Молдові та інших пострадянських країнах є відсутність громадської реакції. Пасивне реагування суспільства на таку неадекватну поведінку, по суті, спонукає чиновників продовжувати робити заяви, що містять риторику нетерпимості, у європейських країнах — ситуація відмінна.

Звичайно, можна сказати, що трапляються випадки нетолерантної поведінки і в країнах ЄС, але слід також звернути увагу на наслідки цих заяв, які зазвичай закінчуються відставками чи звільненнями.

(Не) толерантність політиків із різних груп часто спостерігається під час обговорення нових законів. Яскравим прикладом став Антидискримінаційний закон. Молдова взяла на себе зобов'язання прийняти цей закон в рамках Плану дій щодо лібералізації візового режиму з ЄС, враховуючи той факт, що багато меншин, а також людей з обмеженими можливостями зазнають дискримінації. Зрештою, закон був прийнятий, хоча й під іншою назвою Закон «Про рівні можливості». Проте було дійсно цікаво стежити за дебатами. Насамперед, закон повернули уряду після протестів релігійних

груп, які стверджували, що антидискримінаційний закон суперечить християнській традиції Молдови. Після чергового раунду консультацій, закон був направлений у парламент та проголосований коаліційними партіями.

Насправді, більшість політиків не виступали проти цього закону, але нестабільна політична ситуація, позначена нездатністю обрати президента протягом майже трьох років, була бомбою уповільненої дії, здатною спричинити дострокові вибори в будь-який момент. Саме тому сторони завбачливо відкладали голосування за закон по боротьбі з дискримінацією, тому що в світлі можливих виборів, партії, які проголосували на користь нього, були б покарані своїм електоратом. Як тільки президент був обраний парламентом, закон був прийнятий і, очевидно, процес вже рухається у правильному напрямку.

Дуже схожа ситуація відбулася з реєстрацією Ісламської Ліги в Молдові. Під час розгляду рішення щодо реєстрації, Молдова була попереджена декілька разів різними міжнародними організаціями, що реєстрація скасовується без жодної аргументації, зважаючи на те, що законодавство дозволяло зробити такий крок.

Наведені вище приклади показують, що населення Молдови досі боїться змін, особливо тих, які змінюють повсякденне життя. Церква

залишається консервативною установою, яка намагається зберегти однорідність і затримати європеїзацію, яка в цьому випадку означає прийняття різноманітності («Єдність у різноманітності» — девіз ЄС). Звичайно, нездатність прийняти Інших (чи то статеві, чи то релігійні меншини) властива не тільки пострадянським країнам. Країни ЄС, такі як Польща, також відомі своїм опором до інтеграції меншин, навіть якщо причини польського нетолерантного ставлення лежать в католицькій традиції, і не обов'язково успадковані з радянських моделей поведінки (як наслідок статусу сателіта Радянського Союзу).

МОДЕЛІ ПОВЕДІНКИ

Домінування непотизму, блату, кумівства, фаворитизму. Встановлення ієрархії в молдовському політичному процесі відображає не лише реальність в державних установах, але й практику політичних партій. Високий рівень партійної дисципліни і інтереси окремих фінансових груп (або, відверто кажучи, кримінальних), які контролюють деякі партії, в значній мірі персоналізували молдовський політичний процес і позбавили державні інститути реальної влади. Численні громадські інститути паралізовані такими практиками; явище непотизму перешкоджає структурним реформам та політичній модернізації країни, а

правосуддя дуже часто безсиле і знаходиться в пастці політичних маніпуляцій і фінансових інтересів. Протягом останніх двох десятиліть, зміна урядів в Республіці Молдова супроводжувалася масивним набором нових працівників в структури державного сектору, де навіть технічний персонал в міністерствах (вантажники, водії і т.д.) змінюється, щойно новий міністр обіймає посаду.

У Молдові випадки непотизму, фаворитизму, найчастіше пов'язані з дочками та синами чиновників. Якби ви чотири роки тому запитали когось, хто є найбільш успішним бізнесменом у Молдові, ви, швидше за все, почули б що це син Владіміра Вороніна — Олег Воронін. Люди, які уважно стежать за політичним життям незалежної Молдови знають, що Олег Воронін почав свій бізнес перед тим, як його батько став президентом, проте, найбільший ріст його активів випав на час президентства Владіміра Вороніна (2001-2009 роки). Президент та його син заперечували зростання бізнесу. Лише в у грудні 2009 року, коли газета *Timprul* опублікувала статтю з копіями банківського рахунку за останні 1,5 роки, з'ясувалося, що Олег Воронін витратив близько 16 мільйонів доларів, з яких 6 мільйонів було використано на продукцію «Louis Vuiton» та інших дорогих брендів. Можна було б сказати, що немає нічого виняткового в тому, що ділова

людина витрачає так багато грошей, якби не його декларація про доходи, в якій вказувався суттєво менший прибуток, ніж оприлюднені виданням витрати.

Іншою сферою, в якій чітко простежується фаворитизм, є сфера державних закупівель. Хоча багато зусиль робиться для більш прозорого проведення тендерів, вони досі піддаються сумніву з боку спостерігачів. У деяких випадках, як довели дослідження корупційних практик, тендери взагалі не організовували, незважаючи навіть на те, що законом передбачено, що всі закупівлі повинні здійснюватися шляхом проведення відкритих тендерів. Більше того, із повідомлень Рахункової Палати, яка перевіряла державні установи, стало відомо про те, що значні кошти витрачалися незаконно, а закупівлі здійснювалися без тендерів. Є випадки шахрайських тендерних закупівель і в країнах ЄС, але вони реагують на службові зловживання судовим покаранням, в той час як у Молдові ситуація відрізняється.

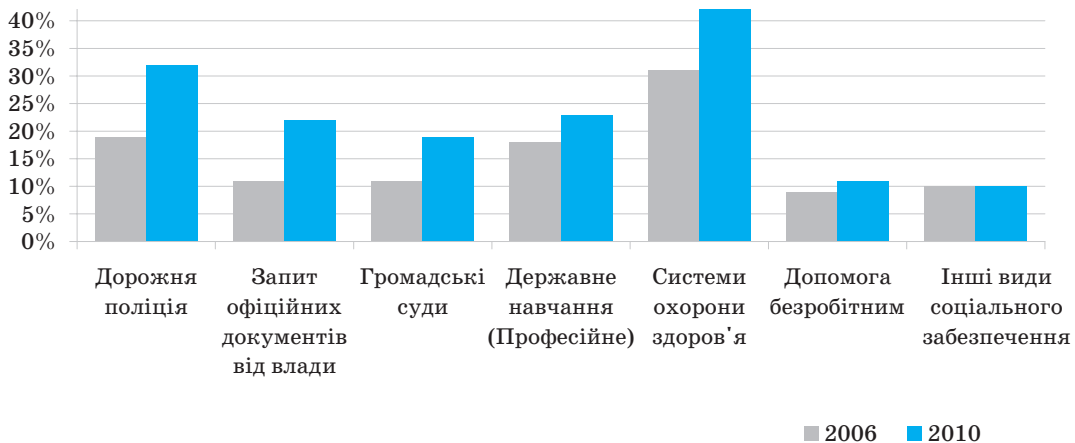
Бізнес на державних функціях. Хоча фінансові винагороди в державному секторі не є безперечною спокую, проте такий інтерес до політики і державних посад не випадковий. Політика та державні посади стали одними з найприбутковіших видів бізнесу в Республіці Молдова, які після стартового інвестування (фінансування виборчої кампанії

Таб. 3. Індекс сприйняття корупції

Країна/ Рік	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Грузія	-	2,4	1,8	2,0	2,3	2,8	3,4	3,9	4,1	3,8	4,1
Молдова	3,1	2,1	2,4	2,3	2,9	3,2	2,8	2,9	3,3	2,9	2,9
Україна	2,1	2,4	2,3	2,2	2,6	2,8	2,7	2,5	2,2	2,4	2,3

Джерело: Адаптовано автором відповідно до Transparency International. Індекс сприйняття корупції 2001-2011.

Рис. 2. % респондентів, які вірять у використання незаконних платежів (відповідно до категорій).

Джерело: Європейський банк реконструкції та розвитку. Життя в перехідний період.

стає дедалі дорожчим, державні посади часто купуються) приносять гарантований прибуток, який, до того ж, не є заручником економічних циклів. Таким чином, усі послуги, що надаються органами державної влади, або низької якості, або вимагають «неофіційних платежів», — корупція є однією з найбільш серйозних проблем в Республіці Молдова. Динаміка Індексу

сприйняття корупції, який визначає Transparency International, слугує одним із найвагоміших аргументів на підтвердження вищесказаного.

Таким чином, державний сектор Республіки Молдова є одним із найбільш корумпованих в Європі, вищий показник лише в Україні, в той час як понад 20% молдовських респондентів вважають, що люди

використовують незаконні платежі у відносинах із органами державної влади. Сприйняття громадян наведено у таблиці 3.

Новітня історія Республіки Молдова рясніє прикладами, коли чиновники і державні службовці причетні до корупційних дій. Можна згадати також про випадки так званих «рейдерських атак», коли активи багатьох банків і компаній були незаконно захоплені фірмами з офшорних зон, за підтримки судових рішень. Завдяки негайним діям влади, активи повернули, і державні службовці, які брали участь у цих діях, були піддані кримінальному переслідуванню. Однак є багато випадків, коли компанії були захоплені незаконно і при цьому не спостерігалось жодних дій із боку правоохоронних органів; це також може означати, що представники влади знали про ці дії, проте отримали кошти за свою мовчазну «згоду».

Попередження і викорінення неконтрольованої конкуренції. Запобігання та знищення неконтрольованої конкуренції є однією з основних проблем молдовських політиків: весь політичний клас дуже уважно стежить за своїм іміджем та рейтингами, які регулярно складаються соціологічними компаніями. Одним із прикладів є кандидатура глави держави Молдови, яку намагалися відшукати протягом трьох років. Поле активності президента Молдови

Ніколае Тимофті є наразі обмеженим через той факт, що в реальності його було обрано насамперед для того, аби подолати політичну кризу; попри те що більшість громадян хотіли бачити сильного главу держави. Парламентська більшість при цьому погодилася обрати Президента з браком політичного досвіду для того, аби просто уникнути потенційної конкуренції з сильною і активною політичною постаттю. На користь цього факту свідчить популярність четвертого Президента, який користується довірою лише 4,1% громадян⁸³.

Запеклі політичні змагання мають місце в будь-якому куточку світу, в тому числі у США чи країнах ЄС, але правила в усіх країнах відрізняються. Так сталося, що в пострадянських країнах політична конкуренція включає в себе інструменти, які виходять за рамки правил. Такими інструментами, як правило, є вибіркове правосуддя, політичні переслідування, масове використання адміністративного ресурсу та «чорного піару». Молдова є прикладом використання майже всіх цих методів. Наприкінці правління комуністів, у 2009 році, проти нинішнього прем'єр-міністра Влада Філата (колишнього лідера опозиції) відкрили відразу три кримінальні справи, які пізніше були закриті.

⁸³ Barometrul Opiniei Publice, aprilie-mai 2012.

У цілому, у країнах із низькою політичною культурою, «пінг-понг» із політичним переслідуванням досить важко оцінити. Часто буває, що лідери опозиції дійсно беруть/брали участь у незаконних оборудках, але як тільки вони піддавалися переслідуванням, вони швидко маркували дії правоохоронних органів, як політично мотивовані.

Те ж саме стосується «чорного піару». Молдовські виборчі кампанії характеризуються надмірним використанням «чорного піару». Наприклад, на виборах у 2011 (загальних місцевих виборах) невідомі політехнологи (так іміджмейкерів називають в пострадянських державах) опублікували підроблені газети впливових медіа-брендів (Timput, Capitala) з заявами деяких політиків (зокрема, нинішнього мера Кишинева — Доріна Кіртоакє), яких вони ніколи не робили. Плутанина дійсно вражала, оскільки зловмисники використали макет і шрифт оригінальних газет.

На думку опозиції, відносно нещодавнім прикладом політичного переслідування було закриття телеканалу НІТ, який був основним інструментом Комуністичної партії у ЗМІ. НІТ був декілька разів попереджений, що у своїх новинах він відображає події упереджено. Слідом за цими попередженнями, Аудіовізуальна Рада прийняла рішення про призупинення дії ліцензії на транслявання. Це рішення було відразу

оцінене міжнародними спостерігачами як політичне переслідування вільної преси та опозиції. У своїх заявах ЄС закликав до справедливого розгляду справи НІТ.

Однак можна сказати, що в Молдові політична конкуренція дедалі більше відповідає міжнародним правилам, попри певні винятки. Але, з огляду на останні доповіді ОБСЄ та інших організацій, здається, що ситуація поліпшується з кожним роком.

Відсутність санкцій за брехню. Брехня є «фундаментальною інституцією» політики на пострадянському просторі, і Республіка Молдова не є винятком. Різниця між колишніми радянськими республіками і Молдовою у масштабах поширення цього явища, а також у відсутності будь-яких моральних чи політичних покарань за брехню. Політики брешуть кожен день перед відеокамерами, на пленарних засіданнях Парламенту, під час прес-конференцій або під час «роботи в округах». Брехня є одним із визначальних елементів політики в молдовському суспільстві протягом останніх двох десятиліть. Громадяни відчувають себе обдуреними за те, що повірили в обіцянки про справжній суверенітет та гідний рівень життя, проте фактично продовжують голосувати за тих самих політиків. А політики знову брешуть, оскільки не несуть жодної

відповідальності, не зазнають і покарань в електоральному плані (чи це стосується державних облигацій та приватизації, чи періодичних переписувань історії відповідно до потреб змінюваних урядів, чи нескінченного реформування системи правосуддя). У виборчій кампанії 2001 року, Компартія (ПКРМ) обіцяла приєднання Республіки Молдова до Союзу Росії і Білорусі та «ковбасу за два рублі», і населення проголосувало за неї, повіривши, що комуністи реанімують Радянський Союз та нагодують людей дешевою ковбасою. Після двох мандатів комуністичного режиму, Республіка Молдова стала найбіднішою країною в Європі, проте деякі з молдовських комуністів дуже збагатилися. Це правда, що наразі ПКРМ знаходиться в опозиції, але, між тим, вона залишається найбільшою молдовською політичною партією.

У цьому ж контексті важливо відзначити інший приклад, коли виборці покарали політиків за недотримання своїх обіцянок. Юріє Рошка протягом багатьох років був лідером Християнсько-Демократичної Народної Партії та користувався чималою популярністю. Він завжди боровся проти Комуністичної партії, але у 2005 році Рошка неофіційно увійшов до коаліції з комуністами, був призначений віце-спікером Парламенту і декілька років потому віце-прем'єр-міністром, відповідальним за правоохоронні органи.

Його крок викликав негативну реакцію електорату партії, і на виборах 2009 року політична сила Рошки не подолала прохідний бар'єр.

У світлі наведених вище прикладів, треба сказати, що населення Республіки здатне карати політиків за їхню непослідовну та лицемірну поведінку. Єдиний недолік полягає в тому, що подібні покарання відбуваються досить рідко.

Статусні привілеї. Звичайно, в соціальному середовищі з таким рівнем терпимості та всездозволеності, визначеному аморфним механізмом циркуляції еліти, остання перетворилася на певну касту людей, наділену широкими можливостями і привілеями.

Громадяни не почувають себе цілком безпечно в Республіці Молдова, але політична еліта постійно оточена державними та приватними охоронцями, які блокують вулиці та їздять з мигалками від парламенту до резиденції Президента, хоча обидві будівлі знаходяться за декілька сотень метрів одна від одної. Поки молдовські громадяни працюють за кордоном, щоб мати можливість побудувати або купити будинок, політична еліта живе в розкішних віллах з підземними паркінгами для всієї колекції автомобілів. Молдовські громадяни стоять у чергах до консульств і збираються натовпами на автобусних станціях та в аеропорту Кишинєва, в той час як політичний клас подорожує з

дипломатичними паспортами і літає приватними рейсами Європою та веде переговори про лібералізацію візового режиму з Європейським Союзом. Молдовські громадяни стикаються з серйозними проблемами в системі охорони здоров'я і дають хабарі нечесним лікарям, в той час, як молдовські політики користуються послугами приватних лікарів і періодично проходять медичні процедури в кращих санаторіях світу. Зрештою, молдовські громадяни терплять наслідки хронічно недофінансованої системи освіти, в той час як молдовські політики відправляють своїх дітей вчитися в кращі приватні школи і університети Європи. Незважаючи на це, Молдова є бідною країною і не може надавати багато можливостей для політиків. Саме тому політики створюють ці можливості для самих себе.

ДИСКУРСИВНІ ПРАКТИКИ

Патерналізм. Молдовські політики схильні виступати як абсолютні господарі у вирішенні долі країни, здатні розібратися з усіма проблемами суспільства в рамках одного мандата, конкуруючи з порожніми обіцянками протягом усіх виборчих кампаній. Розвиток подій доводить, що молдовські політики некомпетентні і не спроможні виконати хоча б частину поставлених завдань. Фінансова стабільність і економічне зростання забезпечується за рахунок іноземних

інвестицій та молдовських громадян, які працюють за кордоном і висилають додому гроші; сільське господарство залежить від природних ресурсів; державні посадовці і дорожня поліція беруть у громадян хабарі, а судді захищені імунітетом від усіх ризиків реформування судової системи. Звичайно, уряд бере участь у реалізації структурних реформ і модернізації країни, в іншому випадку Європейська Комісія та інші іноземні донори не вкладали б гроші у країну, проте багато процесів розвиваються самі собою, в той час як інші реформи свідомо гальмуються.

Пропаганда як основа політичної риторики. Політична маніпуляція та пропаганда, які приховують провали державної політики, залишаються інструментом для збереження позитивного іміджу і дискредитації політичних опонентів. Останнім часом в Республіці Молдова, поруч із лібералізацією ЗМІ, пропаганда та маніпуляція також лібералізувались, на відміну від деяких інших пострадянських суспільств. Основні політичні сили мають свою власну пропагандистську стратегію та установи, за допомогою яких вони «узаконили» всі війовничі дії, які проводяться проти політичних опонентів. Цікаво відзначити, що майже всі важливі політичні гравці мають власні медіа-ресурси, які «висловлюють» ідеї певних політичних партій. Таким чином, ЗМІ в Молдові

пройшли процес «берлусконізації», який створив своєрідний баланс між різними джерелами засобів масової інформації.

Корупційні звинувачення на адресу політичних опонентів найчастіше використовуються як механізм пропаганди. Молдовські політики взаємно звинувачують один одного в корупційних правопорушеннях та розкраданні державних коштів, починаючи з першого уряду незалежної Молдови. У 2001 році, ПКРМ прийшла до влади, звинувачуючи попередні демократичні уряди у масових зловживаннях із моменту початку приватизації, а також у незаконному привласненні десятків мільйонів доларів США, наданих Світовим банком. Демократична опозиція звинуватила комуністичний уряд у монополізації економіки і шахрайстві в податковому управлінні, незаконному збагаченні та збільшенні родинних статків, що допомогли Вороніну провести виборчу кампанію у 2009 році. Коли ПКРМ перейшла в опозицію, то розпочала серію звинувачень проти уряду, Альянсу за європейську інтеграцію, у шахрайстві в митному та податковому секторі, контрабанді та підтримці монополістичних схем, які задушили економіку. Більше того, коаліційні партнери з парламентської більшості періодично звинувачують один одного в корупції, контрабанді або рейдерських атаках.

Парадокс ситуації полягає в тому, що мало хто з політиків був притягнутий до відповідальності, і ніхто з них не був засуджений. Привиди деяких справ, закритих або прихованих, які можуть за першої необхідності бути оприлюднені, переслідували Республіку Молдова протягом тривалого часу, але будь-яка спроба громадянського суспільства закликати до обговорення конкретних випадків корупції відхилялися політиками, оскільки це потребувало доказів.

Іншою складовою політичної пропаганди є ідентифікація зовнішніх та внутрішніх ворогів, які спільно діють проти Республіки Молдова, і, як результат, блокують будь-які спроби розвитку країни. Поряд із інструментами пропаганди та звичкою до викриття «ворогів країни», фобія зовнішніх ворогів є не лише характеристикою «країн, що не відбулись» (failed states) чи спадком Радянського режиму. Такі невеликі держави, як Республіка Молдова, яка не має політичних традицій і яка воювала з 14-ою Армією Російської Федерації з метою збереження своєї територіальної цілісності, й досі, сама того не бажаючи, розміщує на своїй території іноземні військові бази, в деякому сенсі правомірно звинувачує Росію у багатьох своїх невдачах. Російські війська і боеприпаси зі східної частини країни, а також сепаратистський режим, який вона захищає, є одними з головних причин

недостатнього розвитку Республіки Молдова та відсутності гарантій її європейського майбутнього. Звісно, якщо говорити про внутрішньополітичні баталії, то звинувачення були висунуті також сусіднім країнам, особливо Румунії, яку третій Президент Республіки Молдова Воронін назвав останньою імперією Європи.

Смерть ідеологій. Наразі молдовський академічний світ не особливо переймається ідеологічними питаннями. Натомість політики навантажують свої партійні програми фрагментами різноманітних ідеологій, які навряд чи збігаються з класичною класифікацією. Іншим «ідеологічним парадоксом» молдовського політичного життя є часта причетність бізнесменів до політики, більшість із них засновують партії чи стають членами політичних сил лівого спрямування. Щодо законодавчих ініціатив чи урядової політики, то ця ідеологічна неспроможність має кілька цікавих інтерпретацій. Під час свого правління, у 2007 році, ПКРМ виступила з трьома неоліберальними економічними ініціативами: податковою амністією, легалізацією капіталу та нульовою квотою для реінвестованого прибутку. Із іншого боку, Ліберальна партія, яка перебуває у складі парламентської більшості, впроваджує всі види консервативних ініціатив, таких як хімічна кастрація педофілів, штрафи для тих, хто користується

послугами повій і т.д. У цьому контексті мимоволі згадується підтримка, надана Молдовською православною церквою, політичній партії під час виборчої кампанії 2010 року (і не просто партії, а партій гуманістів), незважаючи на той факт, що починаючи з епохи Відродження, гуманізм виступав за зменшення впливу церкви у суспільстві.

Висновки. У своїх пізніх роботах Самюель Хантінгтон застерігає проти демократичної рецесії в світі, в якому хвилі демократизації породили лише електоральні демократії. При цьому існують альтернативи західним ліберальним демократіям у вигляді ісламізму та азійського авторитаризму. Якби пострадянськість представляла виразну та консolidовану цивілізаційну форму, то вона могла б стати третьою альтернативою західній ліберальній демократії. Очевидно, що існувала «радянська людина», так само як існували деякі культурні та політичні особливості на пострадянському просторі, які підтримувалися низкою символів, спогадами і установами, котрі важко трансформувати. Крім того, існують схожі політичні установки, моделі поведінки та дискурси в пострадянських республіках, проте важко пояснити їхню «пострадянську винятковість». Вони скоріше спричинені ефектами затриманого перехідного періоду, характерного і для інших регіонів світу. Нарешті,

беззаперечно, є певні культурні особливості на пострадянських теренах, які передували Радянському Союзу чи Російській імперії. Крім цих подібних рис пострадянського простору, стає важче порівнювати свободу преси в Республіці Молдова зі свободою преси в Білорусі, любов до західних цінностей в Україні та Туркменістані, чи сприйняття корупції в Грузії та Таджикистані.

Здавалося б, пострадянськість — це перехідна фаза, момент прощання, після якого одна частина пострадянських країн мала б повернутися в азійський авторитаризм, ймовірно в поєднанні з ісламізмом; інша частина повинна була б приєднатися, хоч і не без складнощів, до західної ліберальної демократії; третя частина, разом із Росією, намагатиметься під ярликом «суверенної демократії» створити інший культурний профіль, який підтримуватиметься структурами у рамках Євро-Азійського інтеграційного проекту. Може трапитися, що провал такого Євро-Азійського інтеграційного проекту призведе до зближення його членів, відокремлення чи формування єдиного блоку, який вибере одну з двох опцій — ліберальну демократію чи азійський авторитаризм. Республіка Молдова, разом з Україною та Грузією, має серйозну альтернативу розвитку — європейську інтеграцію. Саме цей шлях, якщо буде добре узгоджений та здійснений, мо-

же наблизити три країни до західних ліберальних демократій.

Ці три країни в рамках Східного партнерства, беруть участь у європейському інтеграційному процесі і ведуть переговори про політичну асоціацію та економічну інтеграцію з Європейською Комісією, чії правила, норми та стандарти сприяють створенню нових інститутів, що могли б сформувати нове суспільство. Якщо інститути укорінюють пострадянськість, а політики, які мають владу, продовжують її підтримувати, то розірвати це замкнуте коло може впровадження європейських інституційних моделей, норм та стандартів розвитку.

У той же час важливою передумовою для створення процвітаючого європейського майбутнього і демократичної політичної системи, де будуть діяти підзвітні та відповідальні політики, є прийняття правових норм. Засудження комунізму та заборона комуністичних символів в Республіці Молдова також є частиною заходів, спрямованих на подолання радянського минулого. Важливо також прийняти закон «Про люстрацію» (не обов'язково приймати за взірць радикальну польську модель), який допоможе у відборі молдовських політиків. Нарешті, залучення до державних структур молодих фахівців, які навчалися на Заході, може прискорити інституційну модернізацію та перехід до ліберальної демократії.

ПОСТРАДЯНСЬКІСТЬ В МОЛДОВСЬКОМУ СОЦІУМІ

Поведінка пострадянської людини в Республіці Молдова — це унікальна суміш традиційної та патріархальної реакцій, зумовлена сільською освітою та близьким спілкуванням з природою. Це суміш радянських звичок, таких як прослуховування виступу Президента країни 31-ого грудня з келихом шампанського в руці, та нових звичок, привнесених з просторів «дикого капіталізму». Занурений у соціальну сферу, молдованин потерпає від внутрішніх протиріч. Із одного боку, він пам'ятає радянські часи, коли його проблеми вирішувались колективно, але сьогодні він змушений самостійно шукати вирішення повсякденних проблем, і зберігає при цьому ностальгію за втраченою соціальною єдністю. Ці моделі поведінки впливають із того, що називається фундаментальною суперечністю між суто індивідуальними рішеннями, які приймає пострадянська людина, та структурними проблемами, які суспільство досі створює для людей. Іншими словами, суспільство продукує додаткові проблеми, такі як бідність, безробіття, нерівність, на які люди не мають ніякого впливу, але в сучасному молдовському суспільстві люди вимушені шукати власні рецепти, щоб адаптуватися і вирішити ці

проблеми. Держава допомагає громадянам тільки дуже вибірково та символічно. Таким чином, власні рецепти багато в чому визначаються попереднім досвідом, а роль радянського способу життя часто має вирішальне значення.

Навіть через двадцять років після розпаду Радянського Союзу, ми бачимо, що багато кодексів поведінки сягають корінням у радянський період, залишаючись дійсними, оскільки вони є визначальними для більшої частини населення. Багато людей починають свій робочий день, слухаючи новини по радіо, встановленому на кухні. Потім день продовжується у громадському транспорті, який, в основному, зберігає радянські «стандарты» — тисняву і хамство водіїв. Вигуки на кшталт «Шеф, не мішки з картоплею везеш» або «Не входьте, транспорт не гумовий» залишилися у вжитку, не зважаючи на зміну політичної системи.

На роботі ми часто спостерігаємо ту ж радянську звичку халтури працівників, яка підтримується традицією наймати більше працівників, ніж потрібно підприємству (особливо це стосується державних структур). Відносини між роботодавцем і працівником побудовані на відомому принципі: «Пункт перший — роботодавець завжди правий. Якщо

роботодавець помиляється: дивись пункт перший».

На свята і вихідні переважають виїзди на дачу, де основний інтерес полягає у вирощуванні власних овочів. Це визначається не стільки нестачею на ринку або фінансовими труднощами дачників чи «власників фазенди», скільки звичкою бути самостійними в умовах, коли ви завжди чекаєте кризи або війни. Таким чином, домогосподарки продовжують зберігати і урочисто виставляти на святкові столи власну консервацію, хоча доцільніше було б придбати консервовані продукти у супермаркетах. Чоловічі вечірки передбачають вживання значної кількості алкоголю, хоча цей спосіб «зняття стресу» не набуває таких гротескних форм, як у відомому радянському принципі «зметикувати на трьох» («сообразить на троих»), що походить із тих часів, коли пляшка горілки коштувала три рублі, відтак три людини, інколи випадкові перехожі на вулиці, могли придбати її, склавшись по рублю.

Однак радянські кодекси поведінки були сильно видозмінені впливами постмодерністського способу життя, запозиченим у західної моделі, а тому справжня «радянськість» залишалася тільки у формі спогадів, і цей феномен отримав назву «пострадянськість». Розпад Радянського Союзу значно змінив поведінку і стосунки людей у Республіці Молдова, зруйнувавши,

насамперед, почуття єдності, яке використовувалося для створення відчуття солідарності по всьому СРСР. Особливо відчутно це вдарило по населенню Молдови, яке пережило громадянську війну в Придністров'ї; мимохіть це спричинило до поділу та відокремлення за ознакою ідентичності. Націоналістичний дискурс і його особливості були відроджені несподівано, перекриттям і навіть заміною радянської поведінки. Ревізія підручників з історії, зміна державної мови, зменшення вжитку російської мови, особливо у сфері освіти, суперечки на тему ідентичності в міському транспорті та на кухні, реконфігурація міського простору шляхом створення нових символічних центрів призвели до глибоких змін у звичках молдован. Водночас, практика культивування модернізації та поширення відрази до радянського способу життя мали на меті поступове викорінення радянськості.

За короткий період часу, було також розпочато споживацький процес суспільного простору, громадяни Молдови відчували смак грошей і переосмислили значення прибутку в повсякденному житті. Цей процес відбувався на двох взаємозамінних рівнях. По-перше, спостерігалася криміналізація суспільного життя, злочинні групи перебрали на себе певні повноваження держави, такі як збір податків, гарантування безпеки і т.д. Ця тенденція

криміналізації розвивалася на початку століття і поступово перевтілилася в олігархічну структуру, яка відіграє помітну роль в політичному житті. По-друге, відбулася маркетизація життя пересічних громадян, яких дедалі частіше приваблює можливість отримання значних доходів. У 90-х роках минулого століття громадяни Молдови масово їхали в сусідні країни для купівлі-продажу товарів, аби вирішити величезну проблему дефіциту. Пізніше, після вичерпання цих можливостей, молдовани активно емігрували на Схід і Захід у пошуках кращих джерел заробітку ніж тих, що існують у Молдові, стаючи тими, кого називають гастарбайтерами.

Молдовські гастарбайтери — це люди, які ще не є «західними» в цивілізаційному вимірі, проте вже не є і радянськими. Це перехідний стан свідомості, що характеризується високим ступенем гнучкості та адаптивності, відкритістю до нових типів поведінки і винятковою здатністю до мімікрії (іноді до такої міри, що їх не можна відрізнити від місцевих людей західних країн). Вони переймають західні звичаї, установки, поведінку, способи комунікації і намагаються бути «більшими католиками, ніж Папа Римський» у країнах, яка стала для них новою батьківщиною. Гастарбайтери також характеризуються яскравим і невиліковним презирством до

минулого, до життя в Молдові, розглядаючи її як щось застаріле і негідне того, щоб витратити на це час. У той же час, вони часто повертаються до Молдови і поводяться так само, як люди, які не емігрували. Старі звички з'являються миттєво, стаючи переконливим доказом того, що процес мімікрії дуже поверховий і не торкається культурної серцевини.

Іншим важливим типом молдовської людини, який був підданий процесу етнізації та товаризації була так звана «придністровська» людина, тобто особа, яка проживала в сепаратистському регіоні на лівому березі річки Дністер. Така людина, очевидно, була романтизованою і розглядалася як невмируща фортеця слов'янства, що протистояла хижим силам вестернізації і капіталістичної економіки. Мешканцю Придністров'я притаманне асоціювання себе з космополітом радянського зразка, тобто людини, що поважає належним чином всі народи, що проживають на території регіону, а не дискримінує деякі з них. Водночас, придністровці мають глибоку ненависть до «румунізму», який сприймається як основна ідентифікаційна риса на правому березі Дністра. Крім того, мешканець регіону приміряє на себе славу російського солдата, який постійно бореться з наступом капіталізму, що може звести нанівець благородство і добродішність населення, яке живе

на землі, оточеній багатими і лихими ворогами. Це культурне зречення від капіталістичного багатства йде пліч-о-пліч з активним економічним життям в регіоні, де нові олігархи концентрують владу і багатство у своїх руках, живучи відповідно до капіталістичних приписів.

Комерціалізація та етнізація соціального життя справили величезний вплив на радянські кодекси поведінки, часто змінюючи їх до повного спотворення. Велика частина населення, чия політична і електоральна поведінка зазнали значного етнічного впливу, досі мають радянські звички у повсякденному житті. Багато з них продовжують дивитися новини російською в ефірі Першого каналу РФ (сповідуючи при цьому проєвропейський та прорумунський вектори розвитку), читають книги російською мовою, використовують сленг і жаргон радянського періоду. Комерціалізація суспільного життя створила кілька парадоксальних поєднань суперечливої поведінки. Населення поринуло в нові економічні відносини, які призвели до величезної нерівності між різними соціальними сегментами. Водночас класифікація бідних і знедолених часто виявляється неможливою у зв'язку з існуванням величезного розриву між офіційно оголошеними і неоголошеними доходами. Таким чином, соціальна політика, спрямована на конкретні цільові групи, з тріском

провалилася, тому що економічна активність громадян обмежена неформальною сферою, а це дозволяє направляти соціальну допомогу людям, реальні доходи яких вищі, від задекларованих.

Крім того, маркетизація суспільного життя створила субкультури, донедавна не відомі. Зокрема, багате життя і соціальний престиж стали свого роду ідолами, новою вірою, яка пропагується VIP-культурою. Таке ставлення до показної розкоші та гламурного способу життя стало уїдливою відповіддю уявленням про «селебреті» за радянських часів, коли людьми, гідними поваги вважалися герої соціалістичної праці, письменники та інтелектуали. Таким чином, суспільство не відмовилося від ідеї слави, але знайшло інші предмети та інших осіб, яких вони вважають гідними наслідування і прославлення.

Пострадянська людина переосмислила ідею бідності. У радянські часи держава несла відповідальність за те, аби не допустити надто великих прогалин в життєвих стандартах. У той же час, бідна людина як індивід не піддавалася презирству (на відміну від багатой), бідність була прийнятною, якщо вона стосувалася багатьох людей. Навпаки, в сьогоденнішньому меркантильному суспільстві спостерігається колективна відмова прийняти статус бідності як окремий стан. Відчуття сорому за бідність супроводжується

успадкованим презирством до індивідуального багатства, неприхованою заздрістю багатим.

Таким чином, пострадянська людина — це оксиморон, що складається з несумісних елементів. Вона жадібна і хоче здобути багатство, але ненавидить тих, хто виявився більш успішним. Людина нинішньої епохи є егалітаристом, чийм бажанням, в той же час, є виділення з натовпу і потрапляння до VIP-групи. Пострадянська людина стає дедалі більш меркантильною: на ціннісному рівні вона починає сповідувати ідеї споживацького суспільства, але при цьому продовжує використовувати в громадському дискурсі поняття, насичені гуманістичним цінностями, характерними для системи освіти колишнього режиму. Як неминучі наслідки такого дублювання пострадянської людини в Республіці Молдова, ми можемо розглянути особисте лицемірство, яке відображає кожного окремо; також ми можемо розглянути організоване лицемірство на рівні громади, яке допускає безліч окремих лицемірств, знаходячи загальноприйнятні коди для їхнього дешифрування. Індивідуальне лицемірство неминуче, що впливає з суперечливої поведінки, яку висвітлено вище. Пострадянська людина може говорити годинами про чесність і честь, будучи неймовірно корумпованою. Або вона може організувати щедру весілля з сотнями гостей, будучи бідною.

Вона може бути екс-комуністом і з безтурботністю засуджувати комунізм, не визнаючи свою роль у вчинених злочинах, вважаючи себе звільненою від покарання завдяки участі у націоналістичних рухах. Або вона може категорично звинувачувати молдовських олігархів нашого часу, розробляючи при цьому таємні плани з відчуження землі, що належить сусідам.

Суспільство не помічає ці маленькі хитрощі й окремі обмани, ставлячись до них з розумінням, роблячи кожного частиною цього процесу в цілому суспільстві. Нарікання університетських професорів і вчителів середніх шкіл (так само лікарів або суддів) на невеликі зарплати сприймаються як належне. Молдова запевнила міжнародне співтовариство, що суспільство активно боротиметься з корупцією, хоча для цього не було порушено жодної справи проти так званих «бандитів перехідного періоду». Усі соціальні підсистеми працюють на основі некоректної логіки компенсаторних механізмів, з використанням неформальних практик у великих масштабах; усе це робиться для того, щоб зробити систему функціональною, але при цьому створюється враження, нібито вона спирається на юридичні та легальні практики.

Це лицемірство у всіх системних зумовлює езуїтську поведінку, дуже схожу на ту, до якої люди вдавалися в радянські часи. І тоді, і

зараз вони практикували дублювання, говорячи на роботі одне, а на кухні інше. Різниця, однак, полягає у сферах, які постраждали від обману. У радянські часи брехня в основному використовувалася у політичній та економічній площинах. Зараз найбільше страждає соціальний сектор, оскільки держава фактично відсторонилася від цих сфер, але вона до цих пір зберігає егалітарний дискурс з сильною соціальною конотацією.

УСТАНОВКИ

Патерналізм. Загалом, патерналізм є постійною рисою громадян Молдови. Вирішення всіх проблем багато в чому залежить від зусиль держави, водночас громадянин не усвідомлює, що він теж має вирішальний голос. Наприклад, на питання — що повинно бути зроблено в першу чергу для поліпшення життя людей? Близько 33% респондентів відповіли, що держава має створювати добре оплачувані робочі місця у 2011 році. Частка цих відповідей в тричі вища, ніж відсоток відповідей за другу позицію (вона демонструє занепокоєння суспільства щодо дій держави у соціальній сфері; громадяни при цьому покладають усі свої надії на провідну роль держави). Крім того, люди схильні перекладати відповідальність за проблеми і кризи в житті

суспільства на політичні партії, які часто розглядаються як прояв держави. Таким чином, близько 55% респондентів вважають правлячі політичні партії відповідальними за складну ситуацію, яку переживає країна. Ще 23% вважають, що політичний клас у цілому несе відповідальність за такий стан⁸⁴.

У громадянина Республіки Молдова присутнє гостре відчуття відчуженості від справ суспільства і держави; він відчуває себе ізольованим і не бере участі в громадському житті. Наприклад, тільки 20% громадян вважають, що держава враховує їхню думку, що різко контрастує з 51% позитивних відповідей щодо прямої участі громадян у суспільному житті і 82% — у сімейному житті. Таким чином, чим більше віддаленою є група, до якої належить громадянин, тим рідше він думає, що ця група буде просити його про конкретний внесок (крім податкових платежів).⁸⁵

Таким чином, з одного боку, громадяни вважають, що держава ставить перед собою завдання вирішити

⁸⁴ www.viitorul.org, National survey: «The European Union — the great challenge of Moldova II», September 2011,

⁸⁵ www.viitorul.org, National survey: «The European Union — the great challenge of Moldova I», March-April 2011.

проблеми суспільства, з іншого боку, ті ж громадяни відчують себе ізольованими і небажаними, позбавленими права впливати на державну політику. У цих умовах народжується нове ставлення до реагування на неможливість зміни державної політики — виїзд за кордон, що є протилежністю патерналізму, оскільки демонструє пробудження активного духу і зобов'язує громадянина шукати засоби до існування самостійно. Такий підхід, однак, представляючи протилежність патерналізму, неспроможний створити солідарність, здатну зміцнити молдовське суспільство; це швидше своєрідний егоїзм, який базується на наступній логіці: «справляйся самостійно будь-якою ціною, не беручи до уваги своїх родичів». І все ж, молдовське суспільство залишається сильно прив'язаним до радянського минулого. Про це свідчить опитування, проведене IMAS в листопаді 2009 року для Громадського інституту політики. Результати є несподівані, враховуючи те, що з часу зникнення СРСР минуло на той час 18 років. 48,6% респондентів жалкують про зникнення СРСР порівняно з 32,4%, які не шкодують про це. Ситуація стає ще гіршою, якщо врахувати різницю у сприйнятті стандартів життя — 56,9% вважають, що рівень життя в колишньому СРСР був вищим

порівняно з 18,8%, які вважають, що зараз ситуація краща. І з точки зору житлових умов (51,1% проти 18,7%), системи охорони здоров'я (55% проти 17,9%), освіти (52,1% проти 18,8%), порядку (55,4% проти 12%), і т.д. різниця, як видно, явно на користь періоду СРСР. Найбільший розрив існує в плані створення робочих місць — 68% громадян вважають, що в радянські часи ситуація була кращою у порівнянні з 9,9%, які схвально ставляться до поточного періоду. Тільки з точки зору доступу до інформації (23,2% проти 42,1%), свободи пересування (34,0% проти 37,3%) та свободи слова (19,9% проти 44,6%) ситуація зворотня. Дивно, але питання поваги до прав людини оцінюється громадянами на користь періоду СРСР, 36,5% вважають, що СРСР кращий в цьому аспекті і тільки 23,9% віддають перевагу поточному періоду. За таких умов не дивно, що на питання про те, чи молдовські громадяни хотіли б відновлення соціалістичного ладу, 40,3% відповідей були на користь цього і 32,2% — проти. А на питання «Якщо в наступну неділю був би проведений референдум, і вас попросили б проголосувати за те, чи Молдові треба знову стати частиною СРСР, відновленого повністю або частково?», 43,7% респондентів відпові-

ли, що вони проголосували б за це і 29,9% — проти⁸⁶.

При скрупульознішому аналізі ми бачимо, що перевага способу життя колишнього СРСР диктується економічними міркуваннями, такими як умови життя, наявність робочих місць, доступними ціни, а симпатії поточному періоду віддаються більше через захист прав людини — свободи слова, доступу до інформації, свободи пересування. У цих умовах лише невелика частина населення — приблизно одна п'ята частина тих, хто визнає, що рівень життя в СРСР був вищий — віддає перевагу цінностям, що відображають людську свободу⁸⁷. Разом з іншими 20%, які категорично вважають, що нинішній період є кращим у порівнянні з минулим (послідовно відповідали на користь режиму після 1991 року). Решта приєднуються до егалітарних цінностей соціалізму і бажають повернення стабільності, яку їм пропонувало минуле.

⁸⁶ http://www.ipp.md/public/files/Barometru/2009/final_bop_noiembrie_2009_recap.pdf, BOP November 2009

⁸⁷ Одна п'ята — це приблизна цифра. Вона вирахована з різниці між 50% тих, хто підтримує радянський період із економічних міркувань, і 40% тих, які однозначно проголосували б на референдумі за відновлення радянського режиму.

Конформізм як домінантна стратегія життя. Попри те, що громадяни віддають перевагу егалітарним цінностям слід зазначити, що пострадянська людина змінює свої звички і більше не підкоряється цілком колективістським нормам, вона часто змушена діяти самостійно, йдучи на ризик і рухаючись проти течії. Це пов'язано з масовим від'їздом людей із села в місто і за кордон. У підсумку, в товариствах, які швидко змінюються, та динамічних урбаністичних громадах, пострадянські люди не можуть дозволити собі розкіш залишатися рабами колективного судження: вони вдаються до дій, які могли б негативно сприйняти на батьківщині, але в новому середовищі їх ніхто суворо не оцінить. Таким чином, покірність, властива для минулого періоду, замінюється відкритою індивідуалістською поведінкою, яка часто характеризується відсутністю докорів сумнін, коли кінцевою метою є отримання особистої вигоди. Молдовське суспільство більше не здатне придушувати бунтівну індивідуальну поведінку, котра губиться в натовпі, множині дій індивідуальностей, керованих суто егоїстичними мотивами.

Запізніле прийняття інновацій та страх реформ. Такий індивідуальний динамізм тримається на тому, що громадяни віддають перевагу стабільності, соціальному статус-

кво, негативно оцінюючи реформи початку 90-х. Молдовани мають схильність дивитися широко розплющеними очима на будь-які нововведення і зміни, що можуть призвести, на їхню думку, тільки до неприємних сюрпризів. Ці негативні очікування впливають з відповідей на запитання «Який вплив має розпад СРСР на розвиток Молдови?» Більше 51% вважає, що розпад СРСР мав негативний чи дуже негативний вплив, і тільки 23% вважають, що розпад мав позитивний і дуже позитивний вплив. Такі настрої не сприяють позитивному сприйняттю реформ, викликають песимізм, що перешкоджає реформам. Наприклад, громадяни вважають, що країна рухається у неправильному напрямку частіше, ніж у правильному.

Це невдоволення, викликане позитивною оцінкою минулого відносно сьогодення і майбутнього, спричинює ворожу реакцію стосовно людей із різних груп. Особи втрачають зв'язок із державою та шукають ідентифікації з меншими і «теплішими» групами, наприклад етнічними або національними. Відповідно до даних Етнобарометру, проведеного Інститутом громадської політики в 2005 році, громадяни Молдови не повністю ідентифікують себе з державою, надаючи перевагу національній ідентичності⁸⁹.

Нетолерантність. Відповіді, наведені у таблиці 5, показують, що етнічна ідентичність є найбільш цінною для громадян Республіки

⁸⁹ http://ipp.md/public/files/Barometru/Etnobarometru/Prezentare_a_rezultatelor_Etnobarometru.pdf, Etnobarometru 2005

Табл. 4. Питання: «Як ви думаєте, наша країна рухається в правильному чи неправильному напрямку?»⁸⁸

	Квітень 2008	Жовтень 2008	Березень 2009	Червень 2009	Листопад 2009	Травень 2010	Листопад 2010	Травень 2011	Листопад 2011	Травень 2012
Неправильний напрямок	26,1	27,9	29,2	19,6	29,1	21,8	24,5	19,0	10,7	24,0
Правильний напрямок	59,7	50,5	58,8	67,4	54,6	64,2	60,4	65,0	83,5	69,0

⁸⁸ http://ipp.md/public/files/Barometru/Brosura_BOP_05.2012_anexe_dinamica.pdf, BOP May 2012

Таб. 5. Питання: Я думаю, що в першу чергу я ...?

Ідентифікація	Молдовани/ Румуни	Росіяни	Українці	Гагаузи	Болгари
Молдованин/Росіянин/ Українець/ Болгарин/Гагауз	81%	58%	71%	81%	79%
Громадянин Республіки Молдова	57%	68%	64%	46%	55%
Європеєць	6%	7%	3%	6%	10%

Молдова; найменш себе пов'язують з етносом, як не парадоксально, росіяни. Це ж дослідження показало, що найбільша етнічна напруженість існує між етнічними молдованами і росіянами. Однак пострадянська людина, як видається, може поступово подолати нетерпимість стосовно Інших. У цьому ж дослідженні робиться висновок, що стосунки росіян, українців, гагаузів і болгар з молдованами сприймаються як такі, що поліпшуються; проте в них існує своя специфіка: в ряді відносин з молдованами ми знаходимо значну частку тих, хто вважає, що стосунки були кращими до 1990 року. Тим часом, відносини між росіянами, українцями, гагаузами та болгарками, як правило, розвиваються в напрямку покращення.

Тенденція на комерціалізацію пострадянської людини поступово послаблює етнічну напруженість і «нормалізує» життя, спрямовуючи його в царину цивілізованого

співіснування. Етнічна напруга не зникає і стереотипи не усунуті, але людям вдалося досягнути спільного *modus vivendi*, не стаючи на шлях ескалації конфлікту. Тільки політика може пробудити це приспане суперництво; до цього, власне, і вдаються радикальні партії, які розмахують національними символами і закликають людей продовжувати етнізацію соціального життя.

Соціальне відчуження. Рівень довіри між цими групами не дуже високий, хоча він, зазвичай, перевищує 50%. Зокрема, виділяється домінуюча група (молдовани), яка не завжди схильна ставитися з довірою до інших груп.

Ця тенденція, яка позначена більш обережним ставленням домінуючої групи до інших етнічних груп крізь етнічні окуляри, є ознакою того, що люди не бачать сильніших соціальних зв'язків, ніж етнічні (лише вони можуть забезпечити

визначеність). Таким чином, в Молдові пострадянська людина відмовилася від комуністичних догм і замінила їх, але не в повній мірі, на націоналістичні догми. Вона не є повністю соціально відчуженою, тому що поділяє з іншими представниками етнічної групи однакові переконання і ідеї; це створює спільний простір для діалогу; пострадянська людина ізольована від інших груп, які вона не розуміє та не приймає. Проте, тенденція на маркетингацію суспільного життя має істотний вплив на гальмування етнізації, оскільки цей тренд створюють зв'язки між людьми, які ламають етнічні лінії силою матеріальних інтересів.

Знецінення талантів, знань, успіху. У суспільстві, яке стало високо конкурентним, з низькою чи навіть відсутньою роллю держави, з досить крихкими соціальними зв'язками (за винятком етнічних), заздрість і девальвація цінностей є визначальними елементами для багатьох молдован. Драма цих пострадянських людей, які змушені докладати особливих зусиль, щоб вийти з всюдисущої бідності, полягає в неефективній системі, в нездатності подолати системне протиріччя — пострадянська людина прагне діяти наодинці, але водночас вона не здатна вирішити багатьох проблем, оскільки вони вимагають суспільного підходу...

Таб. 6. Питання: Наскільки ви довіряєте ... ? (% великої довіри та дуже великої довіри)⁹⁰

	Молдовани	Росіяни	Українці	Гагаузи	Болгари
Громадяни Республіки Молдова	58	69	75	66	68
Молдовани в РМ	63	71	73	65	70
Росіяни в РМ	36	78	75	76	77
Українці в РМ	31	70	80	67	68
Гагаузи в РМ	18	56	43	78	63
Болгари в РМ	21	58	45	67	81
Румуни в РМ	42	52	44	38	47

⁹⁰ Там само.

МОДЕЛІ ПОВЕДІНКИ

Поведінка пострадянської людини в Республіці Молдова визначається постійною тенденцією на пошук та добре відомих, безпечних ареалів, з яких виключені Інші, незнайомі, члени інших груп. На відміну від людей на Заході, які вчать приймати і поважати розмаїття — іммігрантів, людей з обмеженими можливостями, сексуальні меншини і т.д., пострадянська людина вдається до старих звичок, вкрай неохоче приймає нові моделі поведінки, що у результаті веде до самоізоляції, до замикання в рамках вузьких догм — «чемодан, вокзал, Росія», «геть комуністів», «жодна людина не народжується гомосексуалом», «гроші перемагають зло» — ці та інші уявлення спричинюють до оборонної, сектантської і анклавної поведінки.

У той же час, входження у нову фазу розвитку через доступ до капіталістичному світу, перевірило гнучкість поведінки молдован. Навіть незважаючи на те, що всередині країни молдовани демонструють жорсткість і не хочуть вносити серйозні зміни у свій спосіб життя, за кордоном вони демонструють дивовижну здатність адаптуватися до іноземного стилю, стаючи гнучкими і приймаючи абсолютно дивні для них моделі поведінки. Ця універсальність демонструє величезний потенціал пострадянських людей змінюватись і засвідчує, що міф

про незламність радянської спадщини можна легко зруйнувати.

Можливо, найбільш очевидним проявом радянськості в поведінці пострадянської людини в Республіці Молдова є щоденний сленг, до якого вдається більшість молдован. Повсякденна мова молдован далека від дотримання канонів літературної, вона походить із радянського періоду, утворюючи дивну суміш російських слів із молдовськими закінченнями; або ж люди вставляють російські слова у речення молдовською мовою. Звичка так говорити передалась із радянського періоду та контекстуально збагатилась за рахунок перенесення нових російських слів, запозичених головним чином з мови злочинного світу. І все ж, навіть цей стиль самовираження зазнав істотних змін (із відмінною метою, аніж це відбувалося за радянського періоду). Якщо в радянський період цей процес був природним, оскільки відіграв вирішальну роль у висловленні думок (у молдовській мові були відсутні певні слова), у нинішній ситуації цей процес радше ставить за мету зробити дискурс більш «естетичним» через утворення словоформ, які б могли шокувати чи надати якоїсь оригінальності мові. Хоча проти такого способу мовлення виступають лінгвісти, «театральний» спосіб самовираження можна розглядати як компенсаторний елемент

для створення нової реальності, що дозволяє людині отримати доступ до царини уяви, фантазії та кіберпростору, що рятує від тиску «жорсткої» і «безальтернативної» реальності. Насправді, ми спостерігаємо феномен, коли мова стає живим організмом, який дозволяє позбутися обмежень і правил та розвиватись за своєю парадигмою, скасовуючи диктатуру філологів та лінгвістів. Це також приклад постмодернізму в житті пострадянської Молдови.

Через комуністичні пам'ятники в Молдові нещодавно розгорілися запеклі баталії, які призвели до нового розколу в суспільстві, з одного боку, на тих, хто хоче переміщення пам'ятників у місця, які б знаходилися подалі від очей громадськості, а з іншого боку, на тих, хто бажає за будь-яку ціну захистити ці пережитки минулого. Ця «політизація» теми комуністичних пам'ятників дещо штучна, вона була викликана нездатністю партій знайти більш цікаві теми для залучення голосів електорату. Місцеві еліти встановлюють або руйнують пам'ятники Леніну в районних центрах, залежно від політичної сили, яку вони представляють (як це сталося в Ришканівському районі, де пам'ятник Леніну був зруйнований, а потім встановлений знову). Самі по собі пам'ятники більше не викликають фанатичної прихильності і лише у виняткових випадках провокують

масові маніфестації (приміром, під час святкування 9 травня 2011 року), вони відіграють радше святкову роль, про них згадують лише під певні дати. Наявність цих пам'ятників не має освітнього значення; у жодному разі вони не є рваншем минувшини, як хочуть це представити деякі праві партії (навіть якщо спочатку вони, можливо, і мали таке значення). Будучи новими елементами декору, вони стають об'єктами приваблення туристів у місцях, на які зазвичай ніхто не звертає уваги. Будь-яка людина, відвідавши ці місця, обов'язково фотографується перед монументами; їхня важливість полягає лише в тому, що вони — це безповоротне минуле, звичайні музейні експонати. І тут ми спостерігаємо естетизацію суспільного життя через театральне «відновлення» минулого, яке відображене парадоксальним чином в центрі міста через застарілі символи. І лише політичний інтерес може надати реального сенсу цим реліквіям, перетворюючи їх на цілі політичних баталій. Поза політикою, утім, пам'ятники комуністичного періоду справляють приємне враження та не провокують насильства, спрямованого на їхнє знесення.

Одночасно, політики, що мають сентименти до минулого, відчувають, що самих лише комуністичних символів не достатньо, аби завоювати серця виборців. Із цієї причини,

в 2012 році вони почали винаходити нові патріотичні символи — наприклад, двоколірний прапор Штефана Великого, який, як вони стверджують, був дуже популярним в 15 столітті, у такий спосіб вони намагаються непомітно замінити або применшити значення триколірного офіційного прапору Молдови. Таким чином, битва за історію (середньовічну) стає дедалі важливішою, спроби ж прикрасити радянське минуле не такі активні.

У пострадянському суспільстві є дуже поширеними неформальні практики, вони представляють собою компенсаційні механізми, що «регулюють» «нормальний» спосіб життя, встановлений офіційними правилами і принципами. Ці практики можна порівняти з радянським досвідом виготовлення самогону у часи дефіциту алкогольних напоїв або купівлею «на чорному ринку» дефіцитних товарів. Загальне враження полягає в тому, що царина застосування неформальних практик у пострадянський період неймовірно збільшилася; це пов'язано, в першу чергу, з нездатністю держави здійснювати контроль і моніторинг соціального життя. Таким чином, освіта, судова влада, поліція, система охорони здоров'я, засоби масової інформації і т.д. функціонують на засадах, які сприяють поширенню корупції. Держава не пропонує якихось винагород чи благ за пожертви, до яких закликає своїх

громадян (сплата податків, низькооплачувані робочі місця), що штовхає колишніх радянських громадян вдаватися до шахрайства.

У той же час, просування вгору по соціальних сходах відбувається за іншими правилами, ніж у радянські часи. Роль сімейних зв'язків і кумівства часто має вирішальне значення, люди намагаються створити навколо себе групи лояльних людей, що змушує їх просувати по кар'єрі рідню. Це явище непотизму (так зване кумівство) відрізняється від системи кланів у азійських суспільствах; він витонченіший, зв'язки між людьми набагато важче розрізнити. Однак ступінь довіри роботодавця часто визначається родинністю, а не на основі об'єктивної оцінки навичок претендента на роботу.

Кумівство — цікаве явище, яке можна визначити наступним чином: люди, запрошені для хрещення дитини, стають дуже близькими друзями сім'ї, вступаючи в свого роду родинні стосунки. Ці люди користуються допомогою і особливими перевагами; батько хрещеної дитини може допомагати їм просуватися по кар'єрі. Цей феномен існував і у радянський час, але такі зв'язки відігравали набагато меншу роль у просуванні по ієрархічним сходинам (у радянські часи партійна приналежність і походження людини були набагато важливішими шляхами сходження по соціальній

ієрархії). Сьогодні люди вдаються до кумівства, намагаючись зібрати довкола себе лояльних осіб в умовах дуже небезпечного і непередбачуваного середовища. Необхідно зазначити, що поняття кумівства набагато ширше, ніж кланові відносини, тому що будь-який член суспільства може поріднитись цим шляхом і немає ніяких заданих меж, які можуть заборонити доступ до такого роду груп, заснованих на кумівстві. По суті, кумівство є свого роду формалізованою дружбою.

У той же час, роль дипломів та сертифікатів швидко знижується, хоча вони ще потрібні для кар'єри. Дипломи про вищу освіту стають предметом торгівлі між університетом та студентами, їх отримання дуже часто вимагає більше фінансових зусиль, ніж інтелектуальних. У цих умовах все стає маркетизованим, все можна купити, що надалі збільшує схильність до корупції.

Однією з основних особливостей пострадянськості вважається «превентивна невічливість», коли люди не посміхаються, поводяться невічливо, і т.д., на відміну людей в країнах Заходу. Ця превентивна грубість також є загальною нормою для Молдови, хоча у радянські часи вона не була властива РМ. Це можна пояснити крахом Радянського Союзу та важким перехідним періодом, через який пройшли люди. Небажання встановлювати зв'язки є формою збереження статус-кво в

ситуації, коли людина перед вами може виявитись потенційним ворогом (іноземець, злочинець, крадій чи олігарх). Утім, ця риса буде повільно зникати у зв'язку із зростанням рівня життя, минулі протистояння відходитимуть в минуле.

Із цих причин, на поведінку пострадянської людини впливають бажання вирватися з-під опіки держави, якій фактично нічого запропонувати. Таким чином, люди ухиляються від сплати податків, отримують зарплату в конвертах, перевозять гроші з-за кордону «у панчохах», купляють дипломи, таємно платять лікарям і поліцейським і чинять власне правосуддя шляхом підкупу суддів. У той же час, кожен громадянин зберігає гарний імідж про себе, вважаючи, що порушення, які вони чинять є виправданими, адже «усі так роблять». Таким чином, колективне лицемірство у молдовському суспільстві зростає, усі зусилля зі зниження негативних явищ, перерахованих вище, створюють солідарні і дивовижні альянси, як влітку 2012 року, коли батьки та учні разом з політиками об'єднались для боротьби зі зловживаннями щодо прийняття студентів на бакалаврат.

Республіка Молдова перебуває в перехідному періоді — від радянського суспільства і культури до західної моделі поведінки та цінностей. Незалежно від того, як експерти оцінюють прогрес, досягнутий у

Молдові останніми роками, процес перетворень ще триває, і суспільство Молдови залишається в значній мірі під впливом пережитків радянської епохи, які зараз відомі як пострадянські.

Стагнація або повільний процес перетворень вимагають сміливості і сили волі. Таким чином, Молдова повинна продовжувати свій європейський курс, який допоможе їй позбутися пострадянськості.

У зв'язку з цим, важливо, що Молдова продовжує «очищати» політичні еліти. Цей процес вже почався з ухвалення закону (2012) про засудження комунізму, який забороняє пропаганду комуністичних символів і злочинів радянського комуністичного режиму.

Крім того, парламенту рекомендуватимуть прийняти закон про люстрацію, який дозволив би «новій крові» зайняти ключові позиції в різних установах. Незважаючи на те, що закон про люстрацію мали прийняти одразу після здобуття Молдовою незалежності, цього не сталося. Як сказав колишній глава молдовської розвідки у 90-ті роки: «Якщо закон про люстрацію буде прийнятий, Молдова може залишитися без парламенту».

ГРУЗІЯ

ПОСТРАДЯНСЬКІСТЬ У ГРУЗИНСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ

УСТАНОВКИ

У той час, як досягнення Грузії в питанні економічного розвитку визнаються незалежними дослідженнями⁹¹, в інших сферах спадок минулого все ще перешкоджає прогресу держави. Ця спадщина має фундаментальний вплив на всі аспекти суспільного життя, впливаючи не лише на сучасну політичну реальність, але й на соціальні та культурні аспекти пострадянського існування Грузії. Поточна ситуація в Грузії характеризується високою нестійкістю та непередбачуваністю. Настільки ж невизначеним є і геополітичне середовище. Спадщина радянського минулого у вигляді нерозвинених демократичних інститутів і політичної культури, разом зі шрамами авторитарного придушення,

громадянських воєн і етнічних конфліктів, досі відображається на політичних процесах і побудові громадянського суспільства, обмежуючи простір для політичного і соціального дискурсу.

У світогляді та особистісних рисах мешканців Грузії також можна помітити сліди радянської минувшини. Передусім, це страх і глибока недовіра до будь-якого державного органу, будь-якого політичного інституту чи ідеології, які компенсуються чи замінюються традиційними родинними та особистими зв'язками серед друзів та родичів, або патерналістською ієрархією. До таких рудиментів радянськості можна також віднести обережність і соціальну пасивність, внутрішню цензуру, відсутність критичного мислення і слабку демократичну культуру, дихотомічний поділ на чорне і біле, нас і них, друзів і ворогів. За іронією долі, недовіра до держави змішується з сильною залежністю від самої держави, і очікуваннями її патерналістської підтримки у багатьох аспектах суспільного життя.

Однак політичні події, що відбувались протягом останніх 20-25

⁹¹ Наприклад, відповідно до рейтингу Світового банку/IFC 'Простота ведення бізнесу' у 2010 р, Грузія піднялась з 112-ї на 12-ту сходинку в світі з 2003 р. Див. також: Л.А. Буракова. Чому Грузії вдалося. Москва: «Юнайтед Прес», 2011. — 271 с. Боротьба з корупцією у державних службах: Хронологія грузинських реформ. Світовий банк, 2012. 108 с.

років, відігравали величезне значення для відновлення та формування цінностей, поглядів і орієнтацій населення Грузії. Зміни в популярних установках, насправді, самі по собі слугували основним чинником драматичних політичних перетворень. Як видно з результатів низки досліджень (частково представлених далі у тексті), відбулося посилення готовності і довіри до громадянської участі, оптимізму, впевненості в собі, продемократичної та прозахідної орієнтації населення. Проте, це змішується з соціальним консерватизмом, відсутністю демократичних навичок і здібностей зрозуміти складні політичні і соціальні процеси, що відбуваються в суспільстві.

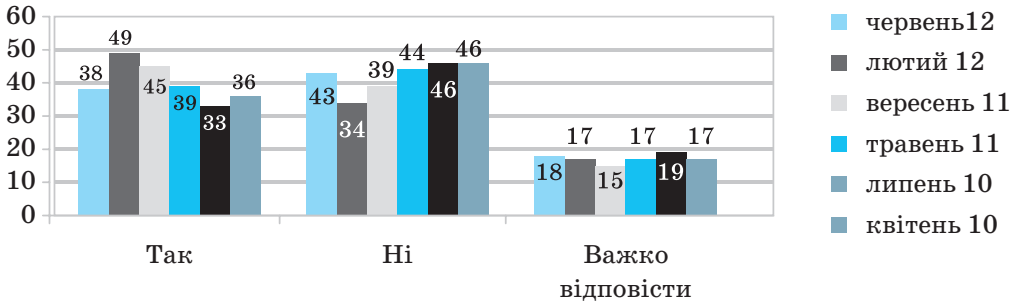
Одним із найбільш важливих аспектів політичної реальності Грузії є система управління. Можна говорити про «інфіковане пострадянське управління», коли пострадянські еліти запозичують одна від одної різні моделі та підходи, особливо щодо способів зміцнення влади правлячої партії і послаблення опозиції. Це, в першу чергу, стосується президентської моделі, яка продовжує доминувати на пострадянському просторі, хоча деякі держави на початковому етапі намагалися вибудувати парламентську форму правління. Грузія наразі перейшла до більш змішаної моделі з відносно сильною позицією прем'єр-міністра (її впровадження, проте, затримується допоки не

відбудуться президентські вибори в 2013 році).

Іншою характерною особливістю є абсолютне домінування виконавчої гілки влади, по суті — президентської влади, в порівнянні з іншими гілками, і особлива слабкість підпорядкованої судової системи, яка в значній мірі обслуговує і легітимізує рішення, прийняті виконавчою владою. Виконавча влада, в основному, переважає над парламентом, який використовується в якості символічного агентства для підписання рішень, спущених згори

Колись популярну концепцію «кінця історії», озвучену Френсісом Фукуямою, у парадоксальному і, можливо, навіть іронічному сенсі, можна все більше спостерігати на пострадянському Півдні, зокрема в Грузії, — дивовижній, хоча дещо специфічній ілюстрації цього явища. У той час як прихід ліберальної демократії західного зразка все ще залишається віддаленою перспективою, пострадянські уряди навчилися імітувати, хоча і з різними навичками, формальні аспекти демократичних інститутів. Керівники обоюють говорити про демократію та верховенство права, інтерпретуючи, швидше за все, ці поняття лише їм відомим шляхом. Така імітаційна демократія, до деякої міри, укорінена в старій радянській традиції організації

Рис. 1. Чи є Грузія демократією?

фіктивних виборів із одним кандидатом і без конкуренції, але також без жодної реальної влади в руках вибраних посадових осіб, хоча таку модель можна знайти в перехідних суспільствах за межами пострадянського простору. У результаті, реальні демократичні інститути, замінюються їхніми імітаціями, що насправді є нічим іншим, аніж звичайними фасадами з незначним демократичним вмістом.

Часто лояльність громадян є більш важливою, ніж державний патріотизм, професійна етика і почуття відповідальності. Це, в свою чергу, призводить до анти-мерітократичної кадрової політики та неефективності управління. Особистість лідера відіграє дуже важливу роль, і, відповідно, політика зосереджена навколо особистостей. Персоналії політиків стають більш важливими, ніж будь-яка формальна політична

Рис. 2. Що для вас означає демократія?

ідеологія, порядок денний або задекларовані цінності. Це, в свою чергу, призводить до ще більш імітаційного характеру інститутів, запозичених із західних моделей, і привносить до них ще більше політичного цинізму та опортунізму.

Незважаючи на вищезазначені недоліки, в Грузії все-таки можна спостерігати зростаючий суспільний оптимізм щодо стану демократії в країні⁹². Одним із доказів цього є парламентські вибори жовтня 2012 року, визнані ОБСЄ / БДПЛ вільними та чесними. Багато громадян Грузії також оцінили свою країну як демократичну (38% у червні 2012 р., 49% в лютому 2012 р., див. рис. 1, 2).

МОДЕЛІ ПОВЕДІНКИ

Політичний блат, непотизм, фаворитизм. Насправді, з-поміж цих трьох явищ, непотизм не був настільки поширений у радянській Грузії, беручи до уваги весь історичний період її існування з 1917 до 1991 року. Проте з моменту проголошення Грузією незалежності, після короткого періоду президентства Звіада Гамсахурдіа, прояви

пострадянськості захлиснули грузинську політику. Вони простежувалися на двох рівнях.

Перша хвиля почалась, коли Едуард Шеварднадзе почав створення державної системи; на цьому етапі помітні і непотизм, і фаворитизм, і політичний блат, які були використані як технології для заповнення уряду працівниками. У той час, було два шляхи відбору урядовців, відомі Едуарду Шеварднадзе (і, можливо, об'єктивно існуючі): обирати їх з-поміж колишніх високопоставлених лідерів Комуністичної партії (яку Шеварднадзе очолював у Грузії в радянський період), або серед членів сім'ї та людей, наближених до неї. Лише кілька прикладів: Отар Пацація, який займав пост прем'єр-міністра країни в середині 90-х, належав до комуністичної бюрократії та був керівником підприємства. Важа Лордкіпанідзе — колишній прем'єр-міністр Грузії і посол Грузії в Росії — був другим, а потім першим секретарем Центрального комітету грузинського комсомолу під час перебування Едуарда Шеварднадзе на посту першого секретаря Грузинської РСР.

Ще одним цікавим явищем у Грузії є той факт, що достатньо помітну роль за часів керівництва і президентства Шеварднадзе відігравали злочинці. Пан Джаба Йоселіані, який провів 17 років у радянських тюрмах, отримав посаду в уряді і був заступником Шеварднадзе.

⁹² Луїс Наваро, Ян Т. Вудворд. Громадська думка в Грузії: Результати опитування у червні 2012 року проведеного CRRC для НДІ. НДІ Грузія, Тбілісі, 2012. // <<http://www.ndi.org/files/Georgia-NDI-survey-update-June2012-ENG.pdf>>.

Злодій у законі Таріел Оніані також мав близькі контакти з грузинським урядом. Незважаючи на боротьбу зі злочинцями, Шеварнадзе не вдалося викоринити кримінальні елементи. Міхеїл Саакашвілі організував проти них жорстку боротьбу, що призвело в кінцевому підсумку до повної ліквідації інституту «зłodія в законі» у Грузії⁹³.

Другий етап розпочався після Революції троянд 23 листопада 2003, коли новообраний президент Міхеїл Саакашвілі вирішив докорінно змінити державну машину. Він запросив лише молодих людей, які отримали освіту за кордоном, зайняти високі пости в уряді. «Не брати хабарі і не влаштовувати на роботу своїх родичів», — це була перша порада пана Саакашвілі своїй новій команді⁹⁴. У той час, закулісні махінації, непотизм, фаворитизм не були поширені. Наприклад, Владімер «Ладдо» Гургенідзе, успішний банкір в Грузії та за кордоном, був призначений прем'єр-міністром Грузії в листопаді 2007 року для стабілізації фінансової системи країни і залучення інвестицій в грузинську економіку. Грігол Вашадзе — після його повернення в Грузію з Росії в 2005 році,

був призначений міністром закордонних справ Грузії. Каха Бендухідзе виїхав із Росії, продав значну частку акцій у компанії і прийняв пропозицію Саакашвілі обійняти посаду міністра економіки Грузії, а згодом міністра з координування реформ.

Справа Сандро Гіргвліані є яскравим прикладом переважання закону над блатом в Грузії. 27 січня 2006 року тіло Сандро Гіргвліані було знайдене на околиці Тбілісі, з явними слідами тортур. За словами сім'ї покійного, він був убитий після конфлікту з особами, наближеними до впливового міністра внутрішніх справ (а пізніше прем'єр-міністра) Вано Мерабішвілі. У зв'язку з убивством 8 березня 2006 року було арештовано чотирьох співробітників департаменту МВС з питань конституційної безпеки. Суд визнав їх винними за всіма пунктами звинувачення, крім одного, і засудив одного з них, першого заступника директора департаменту з питань конституційної безпеки Міністерства внутрішніх справ, до семи з половиною років позбавлення волі, а трьох інших — до шести з половиною років ув'язнення. Після президентської амністії в листопаді 2008 року їхні строки були скорочені на половину. Цей випадок продемонстрував, що навіть всемогутність міністра внутрішніх справ не врятувала чотирьох людей від в'язниці. З іншого боку, ми бачимо, що Президент

⁹³ Інтерв'ю з Александром Ронделі, президентом грузинського Фонду стратегічних і міжнародних досліджень

⁹⁴ Зятя Шеварнадзе заарештовано, BBC News, 20.02.2004. // <<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3505833.stm>>.

помилував їх, але це його право і ніхто не може його за це офіційно звинуватити.

Слід зауважити, що призначення Вано Мерабішвілі прем'єр-міністром Грузії в липні 2012 року, не має нічого спільного з блатом, непотизмом чи фаворитизмом. Це було суто політичне стратегічне рішення Президента, спрямоване на:

1. Підтримку курсу реформ, які почалися після Революції троянд, з ініціативи Президента.

2. Укріплення існуючої домінуючої політичної партії напередодні парламентських виборів 2012 року та президентських виборів у 2013 році⁹⁵.

Пропозиція Саакашвілі перенести парламент Грузії в Кутаїсі і Верховний суд в Батумі розглядається як характерний приклад децентралізації влади в пострадянській країні. Крім того, ця ініціатива була висунута для покращення економічної і соціальної ситуації у Західній частині Грузії, де знаходиться Кутаїсі. Політична еліта розуміє цю проблему і, очевидно, не має заперечень. Той факт, що близько 500 з 735 співробітників парламенту можуть за-

лишитися без роботи⁹⁶, розглядається як позитив в самому Кутаїсі — населення другого за розмірами міста в Грузії, що потерпає від безробіття, отримає більше робочих місць. Деякі експерти висловлюють сумніви щодо справжніх причин переміщення парламенту в Кутаїсі. Старший науковий співробітник Грузинського фонду стратегічних і міжнародних досліджень, професор Володимир Папава зауважує, що у випадку можливих ускладнень, пов'язаних з парламентськими виборами 2012-го і президентських 2013-го років, влада воліла б утримати протестуючих людей, подалі від центру столиці⁹⁷.

На сьогодні немає чіткої відповіді також на питання, чи сформований після парламентських виборів 2012 року уряд має намір продовження реформ, розпочатих президентом Саакашвілі після Революції троянд. Аналізуючи склад уряду на чолі з Іванішвілі, західні медіа звернули увагу на його неоднорідність і суперечливість деяких особистос-

⁹⁶ Габеухадзе Г., переїзд до нового Кутаїсі створює непередбачені складнощі багатьом співробітникам парламенту, The Messenger Online. 19 липня 2012 р. // <http://www.messenger.com.ge/issues/2653_july_19_2012/2653_gvanca.html>.

⁹⁷ Інтерв'ю з професором Володимиром Папавою, старшим науковим співробітником Грузинського фонду стратегічних і міжнародних досліджень.

⁹⁵ Інтерв'ю з Александром Ронделі, президентом грузинського Фонду стратегічних і міжнародних досліджень.

тей. Наприклад, видання *Financial Times* підкреслило, що «навіть критики Іванішвілі мало виступають проти призначення Іраклія Аласанія, високо оціненого колишнього дипломата, міністром оборони» (служив в ранзі посла Грузії в ООН з 2006 року до грудня 2008 року). У той же час, у статті зазначається, що призначення колишнього гравця ФК Мілан Кахи Каладзе, міністром енергетики «має присмак кричущого популізму»⁹⁸. Більше того, *Transparency International Georgia* звернула увагу на конфлікт інтересів, пов'язаний із Кахою Каладзе через імовірну наявність у нього акцій в енергетичній сфері⁹⁹. Грузинські ЗМІ також наголосили на тому, що новий міністр закордонних справ Грузії Майя Панджикідзе є родичкою (сестрою дружини) Іраклія Аласанія, що може розглядатися як прояв nepotizmu¹⁰⁰.

⁹⁸ Вагстил С., Грузія чекає на Іванішвілі, *Financial Times*, 16 жовтня 2012р. // <<http://blogs.ft.com/beyond-brics/2012/10/16/georgia-waiting-for-ivanishvili/#axzz29YY0YWpt>>.

⁹⁹ Possible interests of Kakha Kaladze // <http://transparency.ge/en/post/general-announcement/possible-conflict-interests-kakha-kaladze>

¹⁰⁰ Майя Панджикідзе: Грузія відновить відносини з Росією, *Georgia Times*, 8 жовтня 2012 р. // <<http://www.georgiatimes.info/en/news/81516.html>>.

Бізнес на урядових функціях. У радянський час важливі рішення приймалися тільки структурами комуністичної партії, і радянський уряд був єдиним виконавчим органом. Оскільки приватна власність, що могла б сприяти доходам, була оголошена поза законом в радянській економічній системі, тріада: КПРС — радянський уряд — бізнес була єдиною відомою й існуючою формою управління.

Наразі політичні партії не відіграють суттєвої ролі в прямому впливі на економіку — вони є лише інструментами просування своїх лідерів до влади. У цьому контексті ми можемо виділити два періоди незалежності Грузії: під час президентства Шеварднадзе більшість високопоставлених урядовців вдавалися до корупційних дій, які були досить простими — просто вимагати хабарі від громадян. Для прикладу, поліція, контингент якої був штучно збільшений з метою скорочення безробіття, отримувала низьку заробітну плату, яка до того ж нерегулярно виплачувалась. А невдоволеним охоронцям правопорядку уряд порадив вийти на вулиці міст, щоб знайти додаткові «доходи»¹⁰¹. Оскільки

¹⁰¹ Грузинський приклад свідчить, що поліція в дійсності може бути реформована, *Georgian Daily*, 20 лютого 2012 р. // <http://georgiandaily.com/index.php?option=com_content&task=view&id=22159&Itemid=133>.

офіційні ставки і податки були вищими, ніж просили урядові «рекейтири», населення платило хабарі, не думаючи про загальні наслідки, і було цілком задоволене. Великі підприємства поступово перейшли у власність злочинців і людей, наближених до уряду. Їх звільняли від загальних корупційних схем і просто примножували статки своїх власників і пов'язаних із ними «сімей». Це призвело до повного занепаду промислових і сільськогосподарських активів, інфраструктури країни, соціального захисту, освіти, охорони здоров'я та інших життєво важливих галузей економіки та суспільного життя.

Після Революції троянд у 2003 році ситуація різко змінилася. Державні служби (наприклад, поліція, цивільний реєстр, державний реєстр, суди і т.д.) почали ефективно та якісно обслуговувати громадян Грузії. Справа в тому, що оплата деяких державних послуг має таку ж вартість, як середня зарплата по країні, або, іншими словами, ці послуги наразі є досить дорогими. Уряд втратив юридичні важелі для боротьби з власниками великих підприємств, оскільки вони більше не були членами новоствореного уряду і перетворилися на звичайних багатих підприємців, які приватизували величезну кількість державної власності за допомогою «дірок» у старому законодавстві і прямого підкупу, за мізерні суми грошей. Тому новий кабінет просто

змусив їх повернути певні суми грошей, при цьому розмір цих компенсацій був розрахований відповідними державними органами. Ці, насправді експропрійовані, суми були передані в позабюджетні фонди, недосяжні для громадського контролю. Суспільство, відтак, практично не має жодної інформації про суми, що були стягнені державою, за винятком, можливо, кількох випадків (так, наприклад, 15,5 млн. доларів США були виплачені за звільнення з в'язниці під заставу зятя Шеварнадзе Гії Джохтаберідзе¹⁰² та 1,49 млн. доларів були внесені до державного бюджету директором грузинської залізниці Акакієм Чхаїдзе).

Наразі, усі суб'єкти малого і середнього бізнесу в Грузії зареєстровані, вони повинні мати касові апарати і державні податкові органи не мають права їх турбувати, якщо вони не порушують закони та норми ведення підприємницької діяльності.

Із іншого боку, об'єктами підвищеного інтересу Контрольної палати Грузії та фіскальних органів є великі підприємства¹⁰³. Наприклад, видання *Civil Georgia*, повідомило у червні 2012 року, що грузинська

¹⁰² Дочка Шеварнадзе платить \$15,5 млн. за звільнення чоловіка, Pravda.ru, 26 квітня 2004 р. // <<http://english.pravda.ru/news/world/26-04-2004/56813-0/>>.

¹⁰³ Папава В., Про приватизацію грузинської залізниці, InterPressNews, 17 травня 2012 р.

влада конфіскувала акції лідера грузинської опозиційної коаліції «Грузинська мрія» Відзіни Іванішвілі, у двох тбіліських банках після його відмови виплатити багатомільйонний штраф, що був накладений на політика-мільярдера. Ми не в змозі судити про те, чи є такі рішення законними, але ясно, що великий бізнес за деяких обставин може розглядатися як джерело поповнення державної скарбниці. Не зовсім зрозуміло, чи грузинське законодавство застосовується до всіх сторін однаковою мірою. Основною характеристикою радянського законодавства, як ми знаємо, була його вибірковість¹⁰⁴.

Корупція поміж пересічних громадян, була насправді викорінена¹⁰⁵. Відповідно до опитування соціологічної компанії TNS, представленого в липні 2012 року:

- *99% громадян Грузії минулого року жодного разу не стикалися з необхідністю дати хабар. За цим показником Грузія займає 1 місце серед європейських країн.*
- *Серед держав Європи, що прагнуть до НАТО, Грузія є найуспішнішою країною як з точки*

зору боротьби з корупцією, так і за доступністю державних послуг.

- *77% грузинів вважають, що уряд виявився ефективним у боротьбі з корупцією.*

Грузія посіла четверте місце серед найменш корумпованих країн Східної Європи та Центральної Азії (після Туреччини, Хорватії та Македонії). І це головна відмінність між періодом Шеварднадзе та часом після Революції троянд (з 2003 року).

У період після Революції троянд в Грузії вдалось добитись того, що перебування у владі перестало асоціюватись із автоматичним збагаченням. Є чимало підстав вважати, що багато посадовців дійсно живуть на власну заробітну плату, яка за грузинськими мірками вважається цілком пристойною, а ті, хто прийшли до влади з неабиякими статками, не використовують її як джерело власного збагачення. Крім того, існує система бонусів, яка додатково мотивує грузинських чиновників. Так, наприклад, міністр економіки та розвитку Грузії отримує вагомий бонус за зростання кількості прямих іноземних інвестицій чи числа туристів, які відвідують країну.¹⁰⁶

У таблиці 1 представлені офіційні декларації про доходи високопоставлених держслужбовців у 2009 році (у доларах США). Можна

¹⁰⁴ Інтерв'ю з Архілом Гегешидзе, Старшим науковим співробітником Грузинського фонду стратегічних і міжнародних досліджень.

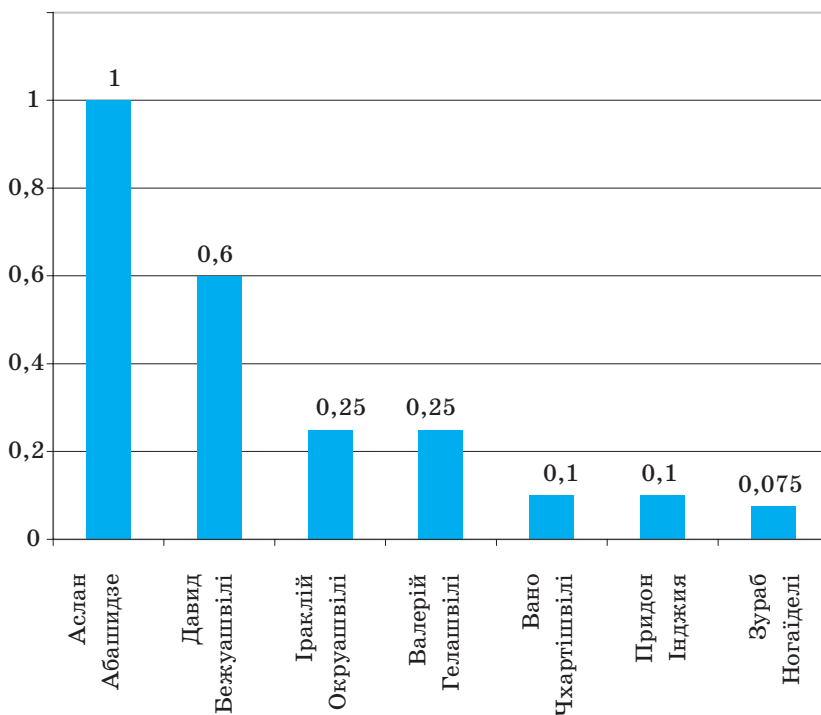
¹⁰⁵ Інтерв'ю з Кахою Гоголашвілі, Директором з досліджень ЄС, Грузинського фонду стратегічних і міжнародних досліджень.

¹⁰⁶ Інтерв'ю з Вірою Кабалія, экс-міністром економіки Грузії.

Таб. 1. Доходи високопоставлених урядовців за звітами 2009 року (дол. США)

Посада	Декларація доходів за 2009 рік (дол. США)
Міністр закордонних справ	51754,49
Міністр енергетики	50990,2
Міністр сільського господарства	45508,98
Міністр внутрішніх справ	27968,86
Міністр юстиції	25437,13

Рис. 3. Чиста вартість активів в млрд. дол США: Аслан Абашидзе — лідер (до 2004) Аджарської Автономної Республіки. Давид Бежуашвілі, колишній член Парламенту Грузії від правлячої партії Єдиний національний рух і брат тодішнього міністра закордонних справ Грузії Гели Бежуашвілі. Іраклій Окруашвілі — перебував на різних важливих посадах в уряді Грузії, у тому числі, був міністром оборони. Валерій Гелашвілі — колишній член парламенту. Ваню Чхартішвілі — колишній член парламенту і колишній міністр економіки. Придон Інджия — колишній міністр зв'язку. Зураб Ногаїделі, колишній міністр фінансів та колишній прем'єр-міністр.

побачити, що вони відрізняються залежно від міністерств, але загалом є досить високими. Звичайно, населення сприймає ці посадові оклади як досить високі в порівнянні з середньою заробітною платою в країні. Можна припустити, що у 2012 році вони навіть збільшилися порівняно з 2009 роком¹⁰⁷.

Однак, як і у всіх пострадянських державах, в Грузії також є політики, які спромоглися зберегти або навіть накопичити свої капітали, перебуваючи на державній службі. На рис. 3 представлений перелік держслужбовців і політичних діячів, які є неймовірно заможними. Усі ці особи збагатилися у Грузії на відміну від деяких інших грузинських мільярдерів (Б. Патаркацишвілі, Б. Іванішвілі і деяких інших), які примножили свої статки за кордоном (в основному, в Росії). У публічному дискурсі існує загальна думка, що всі ці люди використовували свої посади в уряді для ведення бізнесу.

Цікаво, що молоде покоління політиків в багатьох випадках не викорінює, а успадковує деякі негативні пострадянські звички: демонстративну розкіш, будівництво шикарних заміських котеджів, оточених високими парканами, дуже дорогі

авто, володіння величезними ділянками землі, на яких вони фактично нічого не вирощують, але доступ до цих ділянок заборонений пастухам і фермерам, яким потрібні пасовища, щоб прогодувати худобу.

Персоналізація на протипагу інституціоналізації. У Грузії до парламентських виборів 1 жовтня 2012 року було кілька дуже впливових лідерів (Міхеїл Саакашвілі, Вано Мерабішвілі — прем'єр-міністр, Зураб Адеїшвілі — міністр юстиції та Генеральний прокурор Грузії, Гіга Бокерія — секретар Ради національної безпеки Грузії). Один із основних принципів уряду полягав у розробці сильних і стійких інститутів, з частою ротацією персоналу, щоб уникнути корупції, створення персональних мереж зв'язків та набуття небажаної політичної ваги. На підтвердження цьому досить згадати, що в Грузії з 1991 року змінилося 14 міністрів оборони, 14 міністрів юстиції, і 12 міністрів охорони здоров'я.¹⁰⁸

Президент Грузії Міхеїл Саакашвілі як лідер, є харизматичним, динамічним і надзвичайно енергійним, з високим рівнем персоналізації, яка, по суті, допомагала йому проводити у країні реальні реформи. Звичайно, пану Саакашвілі

¹⁰⁷ Райан К., Хотівари Р., Відстеження доходу та бонусів, Transparency International Georgia, 1 лютого 2011 // <<http://transparency.ge/en/node/1091>>.

¹⁰⁸ Вибірчий профіль Грузії. <<http://www.electionguide.org/election.php?ID=1412>>.

притаманний західний стиль поведінки, але з грузинськими національними особливостями. Наприклад, багато людей звертаються до нього «батано» Міхеїл, або «батано» президент. Представники уряду називають його просто «Міша». І, навпаки, він використовує «батано» або «калбатано» (якщо звертається до жінки), коли говорить з міністрами і простими людьми. Навіть пересічні мешканці Грузії можуть вітатися з президентом у більш неформальній манері, звертаючись до нього на «ти»; що є абсолютно прийнятним в грузинському суспільстві. Президент Саакашвілі сам керує своїм автомобілем Toyota Prius, хоча й деякі експерти класифікують це більше як пригоду. Таку ж, як і перебування Президента за кермом гелікоптера.

Відсутність санкцій за брехню і шахрайство. На сьогодні, політики у Грузії достатньо мудрі, щоб не використовувати брутальну брехню. Більш часто вони озвучують нереалістичні обіцянки. Наприклад, грузинські політики під час передвиборних кампаній обіцяють виборцям подвоїти розмір пенсій, знизити ціни на газ, електроенергію, бензин, ліки і т.д. Такого роду обіцянки можуть впливати на певні верстви населення, особливо старшого покоління, які досі думають, що ціни можуть бути відрегульовані у владних кабінетах незалежно

від реальних економічних тенденцій.

Яскравий приклад брехні соціального характеру належить Міхеїлу Саакашвілі, який кілька років тому пообіцяв забезпечити підвищення пенсій до 100 дол. США до 2012 року. Насправді пенсії таки були збільшені, але не настільки. Важко зробити висновок чи цей факт насправді є прикладом «брехні», оскільки ситуація під впливом світової економічної кризи змінилась, але обіцянки все ж були виголошені.

Існує ще один вид публічної брехні, пов'язаний із викривленням чи дискредитацією планів політичних опонентів, їхніх дій та результатів діяльності. Наприклад, екс-спікер парламенту Ніно Бурджанадзе під час мітингу опозиції заявила, що урядовий план збільшення кількості іноземних туристів до 3 мільйонів на рік взагалі неможливо виконати, бо його реалізація пригнічуватиме грузинську ідентичність, адже населення Грузії не перевищує 4 млн. осіб. Здавалося б, пані Бурджанадзе могла б безперешкодно проглянути відповідні веб-сайти в Інтернеті, щоб дізнатися, що Іспанія з 47 млн. населення приймає близько 60 мільйонів іноземних туристів на рік, але іспанці від того не втратили свою ідентичність. Проте, вона свідомо використала помилкові факти, щоб звинувачувати уряд у невірній економічній політиці.

Іноді такого роду думки навіть важко критикувати, їх рідко обговорюють і вони не отримують серйозного наукового обґрунтування. Проте, опитані експерти не змогли назвати жодного прикладу покарання населенням політиків за їхню брехню (наприклад, непереобрання, позбавлення регалій і т.д.).

Ця брехня чи викривлення інформації можуть бути розкриті пізніше, але заяви вже зроблені і за них ніхто не несе відповідальності. Застосування санкцій, фактично, неможливе, адже воно є прерогативою судів, у яких немає відповідної статті закону. Існує інший шлях викриття брехні — за ініціативи неурядових організацій та засобів масової інформації. Але грузинські НУО за своєю природою є слабкими і дуже мало з них є дійсно незалежними. Грузинські журналісти, в свою чергу, часто є або політично мотивованими, або недостатньо професійними.

ДИСКУРСИВНІ ПРАКТИКИ

Загибель ідеологій. Після розпаду Радянського Союзу комуністичні і соціалістичні ідеї, безумовно, зникли в Грузії. У 1990-х роках, у зв'язку з політичними маневрами президента Звіада Гамсахурдіа, націоналістична ідеологія змістила ідеалістичну комуністичну ідеологію і значно поширювалась по всьому грузинському суспільству,

включно з урядовими колами¹⁰⁹. Джин війни, крові й ненависті був випущений з пляшки.

Майбутні політичні лідери виявились більш вдумливими в цьому плані. Президент Грузії Міхеїл Саакашвілі заявив про широкий соціальний консенсус шляхом толерантності та громадянської інтеграції¹¹⁰. Уряд Грузії не тільки задекларував, але й розробив та прийняв юридичне підґрунтя¹¹¹ для нової ідеології примирення тих, які в даний час сприймають один одного як ворогів — грузин, абхазів та осетин¹¹². Деякі експерти критикують різні пункти запропонованої програми¹¹³, але ніхто не говорить, що вона непотрібна взагалі.

Це правда, що в даний час грузинам дуже набридли політичні

¹⁰⁹ Кейт Д., Грзимала-буссе А., Великий поділ: освіченість, націоналізм та колапс комунізму, Світова політика, 2006, Том. 59 (1), с. 109.

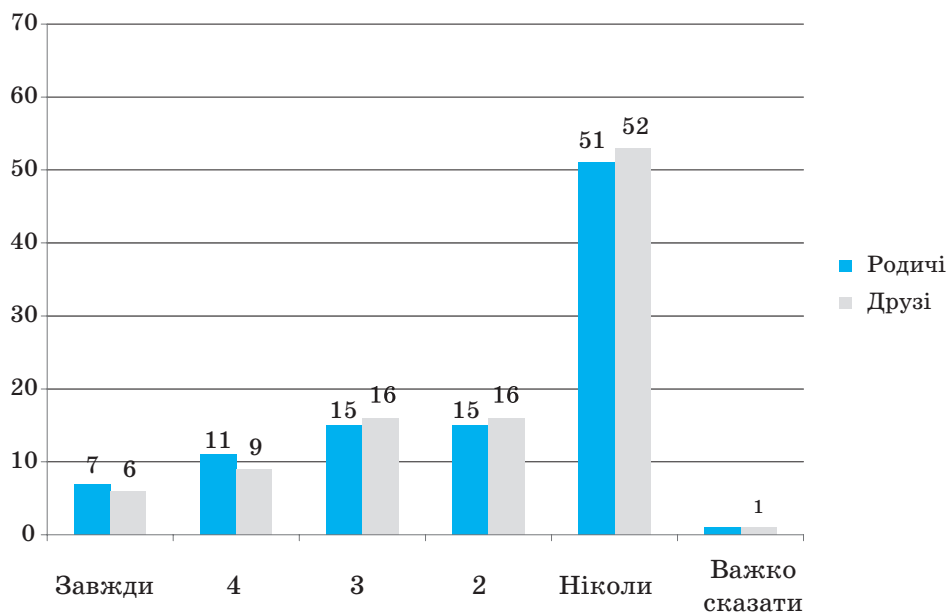
¹¹⁰ Про розробку Національної концепції да плану дій щодо толерантності та громадянської інтеграції, №639, 8 серпня 2005 р.

¹¹¹ Державна стратегія щодо окупованих територій, втручання за допомогою співробітництва, 27 січня 2010 р. <<http://www.smr.gov.ge/docs/doc204.pdf>>.

¹¹² Інтерв'ю з Кахою Деметрашвілі, Консультантом канцелярії грузинського уряду; SMR.

¹¹³ Інтерв'ю з Гіоргі Катчарава, незалежним експертом.

Рис. 4. Як часто прості громадяни обговорюють політиків?

ідеології. Втома від ідеологій породила байдужість до політики в цілому. Це можна побачити на рис. 4, який показує, що люди не хочуть обговорювати політику у будь-якому місці¹¹⁴. Люди не говорять про політику не через страх, а тому, що вони втомилися від численних нарад, мітингів, які фактично, на їхню думку, призвели до безробіття, убогості

і політичної та економічної нестабільності¹¹⁵.

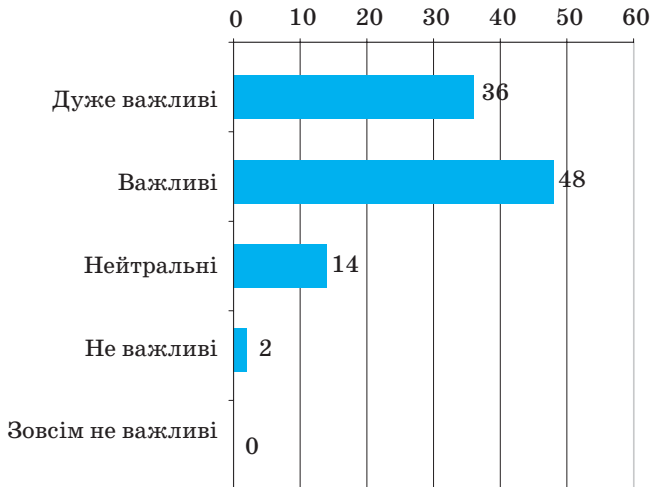
Ідеологічний вакуум в Грузії був частково заповнений зростаючою роллю релігії і церкви в житті грузин: у цілому більш ніж 80% грузин сприймають віру як важливу або дуже важливу частину повсякденного життя (див. рис. 5)

Пошук зовнішніх і внутрішніх ворогів. Наявність зовнішнього та внутрішнього ворога є важливою

¹¹⁴ Грузинські об'єднання: приватні проблеми проти політики, Соціальні Науки на Кавказі, 12 квітня 2012р. <<http://crrc-caucasus.blogspot.com/2012/04/georgian-get-together-private-problems.html>>.

¹¹⁵ Сприйняття бідності в Грузії: Результати Кавказького Барометру 2011, Соціальні Науки на Кавказі, 13 липня 2012р. <<http://crrc-caucasus.blogspot.com/2012/07/perceived-poverty-in-georgia-results-of.html>>.

Рис. 5. Наскільки релігійні вірування впливають на прийняття рішень у вашому повсякденному житті?

Джерело: Луїс Наварро, Ян Т. Вудворд. Громадська думка в Грузії: Результати опитування у червні 2012 року проведеного CRRC для НДІ. НДІ Грузія, Тбілісі, 2012

частиною політики в Грузії. З одного боку, це допомагає консолідувати населення проти потенційної загрози за рахунок посилення підтримки існуючої політичної влади. З іншого боку, це дає владі широкий простір для дій проти опозиції, оскільки досить часто на них можуть бути навішені ярлики «агентів» зовнішніх ворогів (згадаймо радянські судові процеси, пов'язані з «агентами іноземних розвідок»). Загрозу внутрішнього та зовнішнього ворога іноді можна розглядати як взаємозалежні явища. Як у випадку з Бідзіною Іванішвілі, який вважається проросійським політиком передусім тому, що нажив своє багат-

ство в пострадянській Росії¹¹⁶ (яку називають зовнішнім ворогом), і не в останню чергу завдяки своїм статкам отримав політичну вагу в Грузії (ставши внутрішнім ворогом для чималої кількості прихильників Президента Саакашвілі). Був такий випадок під час виборчої кампанії-2012, коли люди скандували до Іванішвілі: «російський агент, йди геть».

¹¹⁶ Бідзіна Іванішвілі: Дивний франко-російський олігарх планує завоювати грузинський парламент, 4 травня 2012 р. <<http://www.wespeaknews.com/world/bidzina-ivanishvili-the-odd-franco-russian-oligarch-out-to-conquer-the-georgian-parliament-52569.html>>.

Як завжди, фактор зовнішнього ворога можна розділити на доведених, з твердими доказами та недоведених. Використання Росії як серйозної загрози національній безпеці і суверенітету Грузії є дуже важливим прикладом створення зовнішніх ворогів для зміцнення власних позицій. Російський фактор може пояснити багато негативних подій, які сталися в Грузії протягом останніх 20 років.

Які факти вплинули на визначення Росії зовнішнім ворогом?

1. Російсько-грузинська війна 2008 року, яка відбулася на території суверенної держави Грузія.

2. Міжнародно визнана окупація 20% грузинської території¹¹⁷.

3. Оголошення двох грузинських територій, що від'єднались, незалежними державами.

4. Російська заборона на імпорту грузинських товарів у 2006 році.

5. Примусова депортація громадян Грузії з Росії¹¹⁸.

Проте, у випадку Грузії важливо зауважити, що створення образу ворога не відбувається за принципами

пострадянської концепції, коли противника за історичною інерцією шукають на Заході («загниваючий Запад», «американський імperialізм», «натовській сапог»). Навіть більше: у грузинському контексті боротьба з зовнішнім ворогом є, певною мірою, боротьбою з пострадянськістю.

Російська мова в політичній риторичі. У Грузії російська мова втратила своє значення і вплив. Після революційний період і грузино-російська війна 2008 року сприяли цьому й завершили цю зміну. Проросійські політики вже більше не приваблюють грузинський електорат. Наприклад, пані Ніно Бурджанадзе з її старою номенклатурної сім'єю втратила політичні дивіденди¹¹⁹. «Кавказький барометр» 2011 року відображає ці настрої населення Грузії. За даними опитування, 69% грузин вважають, що англійська мова має бути обов'язковою мовою в школах, в той час як тільки 14% віддають перевагу російській (див. рис. 6)¹²⁰. Таким чином, нове покоління політичної еліти обирає англійську мову.

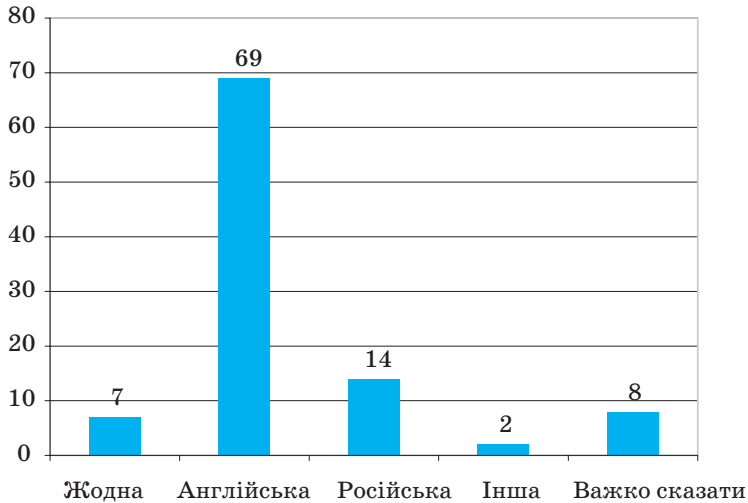
¹¹⁷ Європейська комісія за демократію через право, (Венеціанська комісія). Закон про окуповані території у Грузії. <[http://www.venice.coe.int/docs/2009/CDL\(2009\)004-e.asp](http://www.venice.coe.int/docs/2009/CDL(2009)004-e.asp)>.

¹¹⁸ Російський чиновник: «Тисячі грузинів у Росії нелегально», 13 червня 2012р. <<http://www.civil.ge/eng/article.php?id=24887>>.

¹¹⁹ Чому переміг Саакашвілі? Незважаючи на значні зусилля Бурджанадзе не вдалось перетворитись на харизматичного лідера, Georgia Today, 9 червня 2011 р. <http://www.georgiatoday.ge/article_details.php?id=9147>.

¹²⁰ Освіта в Грузії: Результати Кавказького Барометру 2011 <<http://www.crrc.ge/caucasusbarometer/overview/>>.

Рис. 6. Яка мова має бути обов'язковою у школах у Грузії?

«Ми не проти російської мови», — сказав Саакашвілі в квітні 2011 року. «Якщо завтра російська стане універсальною мовою для спілкування і китайці, норвежці, американці потребуватимуть російської мови для досягнення успіху в суспільному і політичному житті, ми будемо її вивчати також.»¹²¹

Звинувачення в корупції для дискваліфікації політичних опонентів. Зловживання питанням корупції є одним з основних інструментів для дискваліфікації політичних опонентів чи звільнення колег, які втратили довіру або ж виявились неефективними. Багато високопоставлених

грузинських політиків було звинувачено в корупції, після чого вони або опинились в тюрмі, або втекли з Грузії. Тут доречно згадати Аслана Абашидзе¹²², екс-лідера Аджарської Автономної Республіки, колишнього депутата і бізнесмена Левана Півелі¹²³, Іраклія Окруашві-

¹²¹ Саакашвілі закриває російські школи в Грузії, RT, 1 липня 2001 р., <<http://rt.com/politics/saakashvili-russian-schools-education/>>.

¹²² Аслан Абашидзе купує кондитерську фабрику в Абхазії, The Messenger Online, 9 серпня 2010 р. <http://www.messenger.com.ge/issues/2166_august_9_2010/2166_press_scanner.html>.

¹²³ Депутат-перебіжчик, бізнесмен Леван Півелі планує повернутись в активну політику, The Georgian Times, 14 травня 2010 р. <<http://www.geotimes.ge/index.php?newsid=21613>>.

лі¹²⁴, які працювали на різних важливих посадах в уряді Грузії, Давида Мірцхулава¹²⁵, колишнього міністра енергетики Грузії та ще багато інших політичних діячів.

Тут ми повинні зробити важливе зауваження: існує два види звинувачених в корупції. Перша — це група високопоставлених чиновників, звинувачених майже відразу після зміни влади внаслідок Революції троянд. Вони були арештовані на місці або їм вдалося втекти¹²⁶.

У звіті правозахисної міжнародної організації Freedom House з цього приводу зазначається: «Протягом 2004 року було заарештовано низку чиновників, звинувачених у корупції і розкраданнях в епоху правління Шеварднадзе. У деяких з цих випадків колишні чиновники заплатили великі штрафи в ході судового розгляду їх справ. Більше 50 млн. доларів, як вважають, було зібрано таким чином. Цей підхід викликав низку питань щодо правомірності процесу, за допо-

могою якого, одноразові внески, що виплачуються підозрюваними, можуть бути просто передані в грузинську скарбницю, або якщо кримінальне звинувачення може бути фактично зняте на основі такого роду платежів».¹²⁷

Друга група складається з високопоставлених посадових осіб, які працювали з існуючим урядом протягом значного періоду часу. Яскравим прикладом є випадок Іраклія Окруашвілі. Генеральна прокуратура оголосила, що збирається звинуватити його у низці корупційних злочинів¹²⁸. Іраклій Окруашвілі створив політичний рух «За єдину Грузію», а потім у 2007 році виїхав з країни і отримав політичний притулок у Франції. У березні 2008 року він був заочно засуджений до 11 років тюремного ув'язнення в Грузії. У жовтні 2010 року він, залишаючись у Франції, разом з Созаром Субарі, Леваном Гачечиладзе (грузинським бізнесменом, мільйонером) і Еросі Кицмарішвілі (грузинським бізнесменом, мільйонером) ініціював створення політичної партії та попередив президента Саакашвілі про своє політичне повернення.

¹²⁴ Франція надає притулок Окруашвілі, Civil.ge, 23 квітня 2008 р. <<http://www.civil.ge/eng/article.php?id=17670>>.

¹²⁵ Давид Мірцхулава переконаний у своїй невинності, June 1, 2005, Media News. <<http://www.humanrights.ge/index.php?a=main&pid=8976&lang=eng>>.

¹²⁶ Колишній лідер Аджарії засуджений до ув'язнення заочно, Civil.Ge, 22 січня 2007 р. <<http://www.civil.ge/eng/article.php?id=14486>>

¹²⁷ Freedom House, Грузія (Звіт за 2005 рік). <<http://www.freedomhouse.org/report/freedom-world/2005/georgia>>.

¹²⁸ М.Саакашвілі: «Я боровся з корупцією все своє життя», RT, 29 вересня 2007 р. <<http://rt.com/news/saakashvili-ive-fought-corruption-all-my-life/>>.

ПОСТРАДЯНСЬКІСТЬ У ГРУЗИНСЬКОМУ СОЦІУМІ

УСТАНОВКИ

Пострадянськість привила багатьом грузинам звичку покладатися на опіку, всемогутність політичних еліт, що породжує громадянську безініціативність та обмеженість соціальної активності. Патерналістська модель відносин влади і громадянина у Грузії була доволі сталим трендом, який суттєво не зазнавав змін навіть попри прихід нових політичних лідерів. Утім, громадяни Грузії також є дуже чутливими до зловживань із боку влади: більше половини (52%) грузин упевнені, що «хороший громадянин» повинен брати участь у протестах, 66% жителів країни вважають, що «хороший громадянин» повинен бути критично налаштованим до уряду країни. Можливо, саме такий протестний запал змушує громадян країни час від часу масово виходити на основні площі Тбілісі для відстоювання демократії, прав людини в країні. Грузинське суспільство в цілому стомилося від будь-яких ідеологій, до радянської минувшини налаштоване критично, проте і новими ідеологіями не перейнялося (утворений вакуум був, схоже, зайнятий релігією; церква відіграє важливу роль у повсякденному житті грузин). Апатія щодо політики в цілому, проте,

не призвела до падіння як міжособистісної довіри серед грузинів, так і довіри до державних інституцій: це суттєво вирізняє Грузію від багатьох пострадянських країн, оскільки в цій країні мають високу довіру поліція, армія, адміністрація президента. Грузини цінують демократичний розвиток країни, вірять в необхідність подальшого реформування. Чим сьогодні дихає грузинське суспільство і які має пріоритети? Найбільш важливі питання для грузинів — безробіття (для 78% громадян Грузії), бідність (47%), територіальна цілісність (28%), зростання цін (38%). Докладніше див. таблицю 2.¹²⁹

Патерналізм та конформізм як життя стратегія. Через два десятиліття після розпаду СРСР, широкі верстви населення, як і раніше очікують, що держава опікуватиметься більшістю їхніх проблем, що, з одного боку, перешкоджає індивідуальній ініціативі та інноваціям з боку звичайних людей, зберігаючи те, що можна назвати «суспільним інфантилізмом», а з іншого боку,

¹²⁹ Ставлення до системи юрисдикції в Грузії. CRRC, Тбілісі, 24 січня, 2012 р. <[http:// www.ewmi-jilep.org/download/21](http://www.ewmi-jilep.org/download/21)>.

Таб. 2. Яка проблема, на вашу думку, є найважливішою у Грузії?

1. Членство в НАТО	5
2. Корупція	2
3. Низькі пенсії	18
4. Відносини з Росією	11
5. Захист приватної власності	1
6. Чесні та вільні вибори	3
7. Безробіття	78
8. Незалежність судів	3
9. Свобода слова	2
10. Захист прав людини	6
11. Бідність	47
12. Територіальна цілісність	28
13. Зростання цін	38
14. Доступність системи охорони здоров'я	14
15. Низькі зарплати	11
16. Незалежність журналістів	0
17. Якість освіти	6
18. Членство в ЄС	0
19. Політична стабільність у Грузії	6
20. Інше	4

сприяє патерналістським установкам, зарозумілості й відсутності відповідальності осіб, що приймають рішення, які повинні служити людям, поглиблюючи їх незацікавленість в участі громадськості або долученні представників громадян-

ського суспільства до процесу прийняття рішень¹³⁰.

Інфантілізм проявляється у багатьох формах: наївність, віра в передвибірні обіцянки політиків-популістів, які швидко забуваються

¹³⁰ «Держслужбовці часто не бачать необхідності залучати багатьох учасників у процес формулювання політики, оскільки неурядові організації часто вважають такими, що переслідують власні інтереси і є суб'єктивними ...» Давид Афасідзе. Нації в перехідному періоді 2012: Грузія. Freedom House, 2012.

Рис. 7. Коли ви обираєте депутата за мажоритарною системою, які фактори впливають на ваше рішення? (оберіть три)

після виборів, є лише одним прикладом того, як він може себе проявити. Ще однією ілюстрацією особистісно-орієнтованої політики в Грузії, є те, що багато політичних партій не дуже переймаються тим, щоб представити послідовну й продуману полі-

тичну програму або хоча б порядок денний¹³¹.

Яскравим прикладом є Відзіна Іванішвілі. Багато людей голосували за нього, тому що «він дуже багатий і поділиться з усіма». Це така собі віра в «батька-годувальника». Насправді, для половини грузинів,

¹³¹ Грузинське національне дослідження, Міжнародний республіканський інститут, Тбілісі, 27 жовтня — 11 листопада 2011р. <<http://www.iri.org/sites/default/files/2012%20January%205%20Survey%20of%20Georgian%20Public%20Opinion,%20October%2027-November%2011,%202011.pdf>>.

основним критерієм для визначення ідеального депутата є здатність допомогти у вирішенні конкретних проблем того чи іншого виборця¹³² (див. рис.7)

Одним із закликів Революції троянд була боротьба з патерналізмом в політичній системі, який не давав можливості розвивати демократичні політичні інститути. Грузинське суспільство очікує наказу зверху. Отже, влада розуміє «порядок» як максимальний контроль, замаскований під патерналізм. Іноді суспільство протестує проти цього, але держава не може запропонувати жодної альтернативи.¹³³

Традиційно, грузинський народ має уявлення, що його воля може бути виражена діями одного політичного лідера. У зв'язку з цим можна згадати, що в Грузії є постійне прагнення знайти такого лідера, який може врятувати країну. І перший президент Грузії — Звіад Гамсахурдіа, який був більше інтелектуалом, ніж

політиком¹³⁴, є гарним прикладом важливого політичного діяча, який використовував голу політичну риторіку, щоб досягти популярності і змінити країну з її допомогою¹³⁵. Наприклад, він проголосив осетинських сепаратистів «безпосередніми агентами Кремля, його інструментами та терористами»¹³⁶, що теж було політичною пропагандою у спробі вирішити проблему осетинського сепаратизму.

Маючи в цілому позитивний прогноз щодо подій в країні, люди, в той же час, приписують вельми істотне значення громадській активності, нон-конформізму, критичному ставленню до уряду та участі в акціях протесту, навіть якщо захист існуючих традицій (розуміння останніх, втім є досить розмитими),

¹³² Луїс Наварро, Ян Т. Вудворд. Громадська думка в Грузії: Результати опитування у лютому 2012 року, проведеного CRRC для НДІ. НДІ Грузія, Тбілісі, 2012. <<http://www.ndi.org/files/Georgia-Survey-Results-0212.pdf>>.

¹³³ Інтерв'ю з Емзаром Йгереная, Sociologist.

¹³⁴ Міхеїл Саакашвілі: новий романтик чи сучасний реаліст?, Open Democracy, 11 грудня 2003 р. <http://www.opendemocracy.net/democracy-protest/article_1637.jsp>.

¹³⁵ Нодія Г., Політичний безлад в Грузії та етнічні політики Звіада Гамсахурдіа: Bruno Coppieters (вид., 1996), Спірні кордони на Кавказі. Vrije Universiteit Brussel Press.

¹³⁶ Бриф: Вони беруть в долю радянського безнадійного кандидата, Los Angeles Times, 3 вересня 1991 р. <http://articles.latimes.com/1991-09-03/news/wr-2099_1_soviet-communist-party>.

Таб. 3. Щоб бути «хорошим громадянином», що ви порадили б (%)?

		Дуже важливо	Скоріше важливо	Скоріше не важливо	Не важливо	Важко сказати	Відмовилися відповісти
Захищати традиції	2011	79	16	2	1	1	1
	2009	77	18	3	1	2	0
Підтримувати людей, яким гірше	2011	77	20	1	0	1	0
	2009	76	21	1	1	1	0
Сплачувати податки	2011	72	23	2	1	1	1
	2011	70	24	2	1	2	1
Дотримуватися законів	2009	64	27	4	1	3	1
	2011	68	24	2	0	5	1
Мати власну думку	2009	51	32	6	1	9	0
	2011	67	25	3	1	3	1
Голосувати на виборах	2009	60	26	7	2	4	1
	2011	31	35	14	5	14	1
Критично ставитися до уряду	2009	25	27	21	8	17	2
	2011	31	24	19	11	14	2
Брати участь у протестах	2009	12	18	27	19	22	2
	2011	26	31	21	7	13	1
Працювати на волонтерських засадах	2009	21	27	19	12	19	1

залишається найвищим пріоритетом¹³⁷ (Див. табл. 3).

Цікаво відзначити, що в основному до конформізму схиляються прихильники партії Президента Саакашвілі (близько 20% респондентів, серед яких в основному сільські і менш освічені групи населення). Крім того, більшість прихильників

Національного руху не вважають участь людей у прийнятті рішень необхідною. Лише 40,1% із цієї групи вважають, що будь-яка особа чи організація має право організувати акцію протесту проти державної ініціативи.

Повільне поширення інновацій і страх реформ. Протягом останнього десятиліття, Грузія зазнала швидких реформ в різних сферах суспільного життя, таких, як

¹³⁷ Знання та ставлення щодо ЄС в Грузії. CRRC, Грудень 2011.

Рис. 9. Наскільки ви підтримуєте зміни, ініційовані нинішнім урядом, які стосуються безпосередньо вас?

реформа поліції та карної системи, оподаткування, охорони здоров'я, освіти, соціального забезпечення, місцевого самоврядування тощо.

Найуспішніші реформи були втілені у перші роки після Революції троянд. Дозволив це зробити високий рівень підтримки та суспільної довіри до Президента Саакашвілі. Проте, слід зазначити, що навіть коли його популярність знизилась, особливо після кризи 2008 року, загальне ставлення до реформ і напрямку, в якому Грузія розвивається, є позитивним, про що свідчать діаграми¹³⁸ (див. рис. 9). Це, в свою чергу, означає, що в цілому ставлення суспільства до інновацій

і реформ позитивне, якщо вони не супроводжуються різким погіршенням соціально-економічних умов життя.

Успіх деяких грузинських реформ підтверджують і цифри. Зокрема, після успішного реформування системи правоохоронних органів рівень підтримки поліції досяг 90%.

Показово, що грузини також почали з більш високим рівнем довіри ставитись до державних установ, включно з Адміністрацією Президента. Це істотно відрізняє Грузію від таких пострадянських країн, як Україна.

¹³⁸ Наварро Л, Вудворд Я.Т. Громадська думка в Грузії: Результати опитування у лютому 2012 року проведеного CRRC для НДІ. НДІ Грузія, Тбілісі, 2012.

За даними опитування проведеного RBC¹³⁹, 71% жителів висловили свою довіру до Адміністрації Президента Грузії, 69% — до парламенту, 68% — до уряду. Це результат соціологічного опитування, проведеного по всій країні в березні-квітні 2012 року Міжнародним республіканським Інститутом США (IRI) та Інститутом Геллапа за фінансової підтримки USAID.

Одне з найбільш відомих нововведень Грузії — створення Будинків юстиції. Це безпрецедентний приклад на просторі колишнього СРСР, коли країна вжила конкретні кроки для того, аби порвати з типовими атрибутами пострадянськості — потужною бюрократією, тяганиною, довгими чергами, неввічливим ставленням до громадян. Будинки юстиції надає різні державні послуги — у тому числі послуги Агентства цивільного реєстру, Національного агентства публічного реєстру, Національного архіву, Національного бюро захисту прав і нотаріальної палати Грузії. Дім юстиції в Тбілісі надає близько 300 послуг.

Навіть такі «екзотичні» ідеї, як будівництво нового міста на грузинському узбережжі Чорного моря під назвою Лазіка, знайшло схвальні

відгуки в населення. Грузини загалом підтримують запропонований Президентом Саакашвілі проект, незважаючи на те, що тільки перший етап будівництва міста-мрії буде коштувати 1500 мільйонів ларі (900 млн. дол. США).¹⁴⁰

Однак, не всі нововведення, які населення очікує від уряду, сприймаються з однаковою прихильністю. Наприклад, ідею президента Саакашвілі стати прем'єр-міністром після президентських виборів 2013 року (а-ля рокировка Путін-Медведєв), не дуже схвально сприйняли в грузинському суспільстві. Це свідчить про те, що навіть юридично правильні дії можуть сприйматися негативно, якщо не відповідають духу переходу до демократії. Згідно з недавнім опитуванням, лише 33% грузинів підтримують такий сценарій, в той час як 36% висловилися категорично проти цієї ідеї¹⁴¹.

Тим не менш, наданий нижче список найбажаніших реформ відображає реальні очікування населення з приводу того, що повинно бути зроблено і в якій саме сфері

¹³⁹ В Грузії 90% громадян довіряють поліції та військовим, Georgia Times, 2012. <<http://www.georgiatimes.info/en/news/75640.html>>.

¹⁴⁰ Наварро Л, Вудворд Я.Т. Громадська думка в Грузії: Результати опитування у лютому 2012 року проведеного CRRC для НДІ. НДІ Грузія, Тбілісі, 2012.

¹⁴¹ Наварро Л, Вудворд Я.Т. Громадська думка в Грузії: Результати опитування у лютому 2012 року проведеного CRRC для НДІ. НДІ Грузія, Тбілісі, 2012.

Рис. 10. Які реформи, на вашу думку є найбільш важливими для Грузії // На які реформи ви очікуєте у найближчі півроку?

Джерело: Луїс Наварро, Ян Т. Вудворд. *Громадська думка в Грузії: Результати опитування у червні 2012 року, проведеного CRRC для НДІ. НДІ Грузія, Тбілісі, 2012*

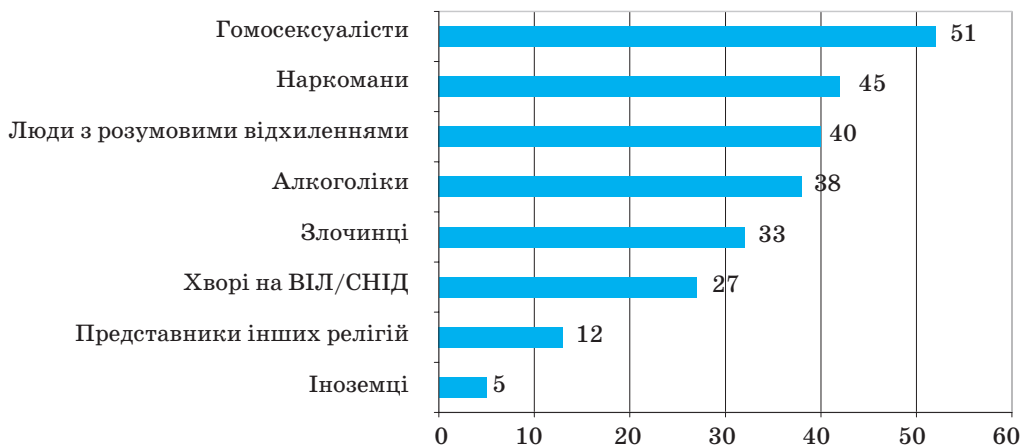
(рис. 10). Те, що уряд Саакашвілі не зміг успішно провести найпріоритетніші для населення реформи (зокрема, реформу охорони здоров'я), є одним з пояснень програшу його партії на парламентських виборах у жовтні 2012 року.

Нетолерантність. Найвищий рівень нетолерантності та консерватизму спостерігається у Грузії в питаннях нетрадиційних віросповідань та сексуальної орієнтації.

Релігійні практики інших конфесій є одним з питань, де суспільна терпимість залишається досить обмеженою, особливо щодо так званих нетрадиційних конфесій (таких, як, наприклад, Свідки Єгови). Опитування показали, що тільки 23,7% респондентів вважають, що інші релігії повинні мати ті ж права, що і Грузинська православна церква¹⁴². У той час, як самі грузини

¹⁴² Сумбадзе, Н. Покоління та цінності, Інститут політичних досліджень, 2012.

Рис. 11. Відсутність бажання визнавати представників певних груп повноцінними членами суспільства.

Джерело: Нана Сумбадзе. Покоління та цінності, Інститут політичних досліджень, 2012.

не дуже ретельні в дотриманні релігійних практик, приналежність до Грузинської православної церкви є важливим аспектом їхньої особистості, і до цих пір вважається єдиною «справжньою» релігією.

Проте, на найвищих щаблях рейтингу нетерпимості в суспільстві перебувають не представники інших конфесій, а гомосексуалісти. Посилена гомофобія є сталою характеристикою грузинського суспільства, особливо серед старшого покоління. (рис. 11).

Тим не менше, число людей, які вважають гомосексуалізм невинуватим, залишається незмінним на рівні 90%, у той же час, поступово пом'якшується ставлення до такого

соціального явища як позашлюбний секс. Кількість людей, які вважають, що для жінки неприпустимо мати статеві стосунки поза шлюбом знизилось з 78% до 64% за останні два роки, а число людей, які думають, що для жінки неприпустимо народжувати поза шлюбом знизилось з 63% до 50%.¹⁴³

Соціальне відчуження. Тоді, як радянська політика в значній мірі послабила міжособистісну довіру та сприяла відчуженню людей, міцна сім'я і родинні зв'язки в Грузії протистояли подібному явищу. Грузію часто характеризують як суспільство, в

¹⁴³ Знання та ставлення щодо ЄС в Грузії. CRRC, Грудень 2011.

якому люди згуртовані у невеличкі групи (так званий, капітал соціальних зв'язків), але ці групи практично не контактують між собою. В середині таких груп рівень консолідованості досить високий, але у відносинах між групами існує сильна недовіра, що проявляється у слабкій громадянській активності, низькому рівні членства в громадських організаціях та участі в суспільних заходах. Дійсно, згідно з даними «Кавказького барометру» 2007 року, лише 0,7% грузин брали участь у засіданнях будь-якого клубу або громадської організації протягом шести місяців до моменту опитування (порівняно з 1,7% азербайджанців і 2,4% вірменів). Менш, ніж 5% населення Грузії взяли участь у зустрічі, організованій неурядовою організацією, брали участь у навчанні НУО, або відвідали офіс НУО протягом останніх двох років. Крім того, тільки 1,7% населення повідомили про належність до політичної партії, 1,0% про членство в офіційно визнаній НУО чи професійній спілці, і тільки 0,77% зазначили, що вони належать до культурного чи спортивного клубу або об'єднання.

Звіт про соціальний капітал, підготовлений Кавказьким центром дослідження ресурсів (2011 рік) визначив чотири основні перешкоди на шляху консолідації грузинського суспільства: 1) апатія до співпраці, 2) недовіра до соціальних діячів, 3) складне соціально-економічне середовище,

4) небажання інституціоналізувати спільні зусилля¹⁴⁴. Однак, незважаючи на низький рівень суспільної формальної участі у секторі громадянського суспільства, поширені норми відкритості і альтруїзму можуть стати основою для покращення комунікацій між різними соціальними групами.¹⁴⁵ Відповідно, узагальнена соціальна довіра (тобто схильність довіряти людям в цілому), яка вважається проявом соціального капіталу і соціальної згуртованості, наразі демонструє в Грузії позитивну динаміку, особливо в порівнянні з сусідніми кавказькими суспільствами¹⁴⁶.

Довіра до людей, крім усього іншого позитивно корелює з економічним добробутом¹⁴⁷, і, ймовірно, продовжить зростати разом з

¹⁴⁴ Суспільний капітал в Грузії: Заключний звіт та рекомендації. CRRC, Тбілісі, 2011. <http://www.crrc.ge/store/downloads/projects/CRRC_Social%20Capital%20Final%20Report.pdf>.

¹⁴⁵ Hough L., Social Capital in Georgia. Caucasus Analytica Digest #31. <http://www.ge.boell.org/web/126-1125.html>.

¹⁴⁶ Патуриян І., (Не)Довіра людям й політичним інститутам у Вірменії. Кавказький аналітичний дайджест #31. <<http://www.ge.boell.org/web/126-1125.html>>.

¹⁴⁷ Мествірішвілі Н., Соціальне виключення в Грузії: бідність, участь і психосоціальний добробут. Кавказький аналітичний дайджест #40. <<http://www.kms1.isn.ethz.ch/.../Files/ISN/.../CaucasusAnalyticalDigest40.pdf>>.

Рис. 12. Рівень довіри до людей.

економічним розвитком. (В опитуванні CRRC, 24% респондентів оцінили їх сімейний економічний стан як поганий або дуже поганий, 68% вважають його посереднім, і 8% оцінили його як гарний або дуже гарний) (рис. 12. Довіра до людей).

Відсутність поваги до прав власності. Як уже згадувалося вище, грузинський уряд запевняє, що йому вдалося створити вільну ринкову економіку в країні. Однак, наряд чи можна вважати це завдання виконаним, допоки держава не гарантує повагу прав власності, суди є справедливими та здатними захистити громадян. Порухення прав власності у Грузії все ще є

численними, і часто замасковані під формальну добровільну відмову від цих прав власниками, або позбавляються під приводом захисту національних інтересів.¹⁴⁸

У деяких випадках, навіть технічна допомога західних країн може послугувати поштовхом до позбавлення домогосподарств їх власності, оскільки цифрові бази даних, створені з допомогою західних інституцій, часто розходились з вже

¹⁴⁸ Обдерте право на власність у Грузії, Transparency International, Грузія, березень 2012 р. <http://transparency.ge/sites/default/files/post_attachments/StrippedPropertyRights_April2012_Eng_0.pdf>.

існуючими правовстановлюючими документами на папері. Особливо часто такі випадки траплялись, коли держава вирішила розвинути важливі туристичні місця (наприклад, нещодавно побудований курорт і порт Анаклія), або коли місцеві чиновники підтримували місцевих девелоперів. Вилучення та знесення приватної власності досягли свого піку в кінці 2006 — початку 2007 року. Незважаючи на стурбованість громадськості з цього приводу, нові хвилі експропріацій і втрати майна не припинились¹⁴⁹. Низка НУО в Грузії відіграли важливу роль у моніторингу та звітуванні про порушення прав власності, але нега-

тивна тенденція в цьому питанні все ще спостерігається¹⁵⁰.

Слід зазначити, що зневага до власності є досить поширеним явищем серед населення в цілому. Найбільше вона проявляється у питаннях дотримання авторського права та піратства. Оскільки авторське право практично не існувало в Радянському Союзі, видавцям чи студіям звукозапису дуже важко звикнути до необхідності платити за відтворення деяких творів мистецтва або літератури. Ще одним проявом такої зневаги до авторських прав є занадто частий плагіат серед студентів при підготовці своїх есе або дисертацій, коли вони відверто запозичують наукові праці інших авторів без жодних посилань.

Торгівля кандидатськими дисертаціями теж є досить популярною у Грузії. На це є дві причини: для кандидатів наук існують певні бонуси до заробітної плати (у галузі медицини, освіти), до того ж це підвищує шанси перемогти в конкурсі на заміщення вакантної посади, наприклад, професора в університеті, що автоматично означає вищу заробітну платню.

¹⁴⁹ Право на власність у постреволюційній Грузії. Transparency International, Грузія, березень 2012 р. <<http://transparency.ge/sites/default/files/Property%20Rights%20in%20Post-Revolution%20Georgia.pdf>>; Еріксон А, Випадок зникнення актів реєстрації права на власність у Грузії, The Atlantic Cities, 10 травня, 2012. <<http://www.theatlanticcities.com/housing/2012/05/case-georgias-disappearing-property-deeds/1981/>>; Пацурія Н., Практика порушення прав власності розквітає в туристичних зонах, Georgian Journal. 18 квітня 2012 р. <<http://www.georgianjournal.ge/index.php/economy/8876-property-rights-infringement-practice-is-rampant-in-tourist-zones->>.

¹⁵⁰ Transparency International у Грузії розслідує порушення права на власність біля кордонного переходу Червоний Міст. 18 травня 2012 р. <<http://transparency.ge/en/post/general-announcement/transparency-international-georgia-investigates-property-rights-violations>>.

Крім того, є два загальновідомі факти підробки та збуту фальшивих дипломів у Грузії в останні роки. Три співробітники Тбіліського державного університету виготовили і продали два підроблені дипломи про вищу освіту за 10 000 дол. США¹⁵¹. З тієї ж причини у 2011 році було затримано чотирьох керівників вищого рівня (засновник, ректор, проректор і завідуючий навчальною частиною) Грузинської міжнародної академії туризму.¹⁵²

Ця практика абсолютно не поширена серед політиків, оскільки більшість з них закінчили відомі університети за кордоном. Їм просто не потрібні такі підробки, перевірити достовірність яких, до речі, дуже легко.

МОДЕЛІ ПОВЕДІНКИ

Збереження радянської символіки в інфраструктурі. Всі радянські та комуністичні символи були знищені в Грузії на початку 1990-х років за повної підтримки населення. Від державних свят, пов'язаних з цією епохою також відмовились, крім одного — 9 травня, Дня перемоги над фашизмом. І ніхто, навіть опозиційні партії, не обговорюють можливість відновлення колишніх радянських

свят. Грузинські законодавці 31 травня 2011 року прийняли Закон про заборону радянської символіки, та заборону колишнім радянським високопоставленим чиновникам обіймати високі державні пости. Закон, що має назву Хартія свободи, об'єднує два законопроекти: один обмежує права колишніх радянських спецслужб і топ-чиновників комуністичної партії, а другий забороняє радянську символіку в громадських місцях і вводить додаткові заходи, спрямовані на боротьбу з тероризмом¹⁵³.

Що важливо: ці зміни не спрямовані на російську культурну спадщину. Бюст Александра Пушкіна досі стоїть у центрі Тбілісі, так само як пам'ятники Міхаїлу Лермонтову, Александру Грибоедову. Збережені вулиці Льва Толстого, Георгія Товстоногова. Дуже цікаво, що статуя Йосипа Сталіна досить довго стояла у Горі (місце його народження) біля ратуші, а потім у 2010 році її перенесли до музею Йосипа Сталіна, незважаючи на заперечення Комуністичної партії Грузії, Російської комуністичної партії і ще деяких партій, в рамках процесу десовєтизації.

¹⁵¹ Грузинською. <<http://www.heretifm.com/?2/1680/=1>>.

¹⁵² Грузинською. <<http://www.newslines.ge/?p=26647>>.

¹⁵³ Грузинський парламент забороняє радянську символіку і колишніх радянських чиновників на високих постах, RiaNovosti, 31 травня 2011 р. <<http://en.rian.ru/world/20110531/164345949.html>>.

Іраклі Аласанія, призначений на пост міністра оборони після парламентських виборів-2012, раніше заявляв, що якщо його політична сила прийде до влади, то запитає передусім населення Горі, чи воно хоче відновити пам'ятник Сталіну, і буде діяти відповідно до їхньої реакції¹⁵⁴. Це ще раз підтверджує, що іноді важлива радянська символіка може бути інструментом політичної боротьби. Так чи інакше, у квітні 2012 року було запропоновано реорганізувати і перейменувати музей Йосипа Сталіна в Музей сталінізму.

Ірраціональне споживання. Деякі грузини, які розбагатіли за останні два десятиліття, демонструють потяг до надмірного споживання. Величезні будинки з басейнами, дачі з високими парканами, розкішні і дуже дорогі машини, будинки за кордоном — це те, про що ці люди і їх батьки мріяли і чого їм не вистачало в колишньому Радянському Союзі.

Наприклад, Бідзіна Іванішвілі володіє скляним будинком, спроектованим футуристичним японським архітектором Шин Такамацу за 50 млн доларів.¹⁵⁵ Безцінні

скульптури Генрі Мура, Демієна Херста та інших митців заповнюють його сади, тоді як копії з колекції творів мистецтва, загальною вартістю більше 1 млрд. дол. США, зокрема й роботи Пікассо, прикрашають його стіни.

Проблема в тому, що Грузія є бідною країною, де пенсія становить близько 80 доларів, а середня зарплата — 426 доларів на місяць¹⁵⁶, і така поведінка певної частини населення призводить до внутрішнього соціального протесту інших людей, які знаходяться нижче рівня бідності. Це слугує джерелом політичних і соціальних безладів, спогадів про «славні сторінки» радянської історії, і відродження деяких пострадянських моделей у в поведінці таких людей.

ДИСКУРСИВНІ ПРАКТИКИ

Нетерпимість до критики та потреба в кумирах. Пострадянські люди здатні щиро когось чи щось або обожнювати, або ненавидіти. Вони сприймають або пафос, або повне заперечення. Конструктивна критика, між цими двома крайнощами, сприймається як образа. Деякі автори відзначають, що, наприклад, Міхеїл Саакашвілі не сприймає

¹⁵⁴ Prime Time Georgia, 28 травня 2012 р.

¹⁵⁵ Ласкаво просимо до будинку Джеймса Бонда: палац вартістю £ 30 млн. найбагатшого політика в світі. 27 листопада 2011 р. <<http://www.dailymail.co.uk/news/article-2066855/Bidzina-Ivanishvili-Inside-30m-palace-worlds-richest-politician.html>>.

¹⁵⁶ Грузинською мовою. 5 квітня 2012 р. <http://www.resonancedaily.com/index.php?id_rub=3&id_artc=9980>.

критику і не любить публічних дебатів. Інший приклад нетерпимості — сутички на засіданнях парламенту під час публічних дебатів¹⁵⁷. Грузинам, особливо середнього та літнього віку, так само як людям з інших країн СНД, як і раніше потрібні кумири. Наприклад, незважаючи на націоналістичні ідеї Звіад Гамсахурдіа був обраний президентом на виборах 1991 року 86,5% голосів, з якою більше 83%. Це чітко вказує на те, що людям був потрібен лідер, кумир, особистість якого була огорнена ореолом борця з радянською машиною, а не професійний політик, який зміг би вирішувати соціальні, економічні та політичні проблеми, які руйнували новостворену республіку. Дуже скоро, Звіаду Гамсахурдіа, незважаючи на його відчайдушний заклик до підтримки населення¹⁵⁸, довелося втікати з Грузії. Ідол впав. Тоді на арені з'явився інший кумир — Едуард Шеварднадзе, і населення Грузії знову сподівалося, що він зуміє привести грузинський народ до кращого майбутнього. Його

рейтинг був дуже високим, і коли інститут президентства був відновлений в листопаді 1995 року, він був обраний 70% голосів виборців. Незабаром Шеварднадзе був звинувачений багатьма грузинами у захисті корумпованих соратників і зловживанні повноваженнями для зміцнення власних позицій. Цей ідол був повалений молодим й амбітним політиком Міхеїлом Саакашвілі — у січні 2004 року він переміг на президентських виборах у Грузії, отримавши більше 96% голосів (!). Народився новий ідол. Важко передбачити політичну кар'єру Саакашвілі тепер, але, мабуть, він не буде брати участь у президентських виборах 2013 року. Відтак, невиключеною є поява нового кумира. Пострадянським грузинам обов'язково потрібні ідоли, оскільки вони їх ототожнюють зі своїми надіями на краще майбутнє.

Ледве не всі грузинські політики високого рівня мають схильність до встановлення авторитарного стилю управління. І Гамсахурдіа, що був «широко розкритикований за те, що сприймалося як хаотичний і авторитарний стиль правління»¹⁵⁹, і «Едуард Шеварднадзе, представник колишньої партійної номенклатури в Грузії, який придушив

¹⁵⁷ Папава В., До кінця року з парламентськими виборами ми повинні очікувати високий рівень інфляції. (Грузинською). <<http://www.civil.ge/eng/article.php?id=23134>>.

¹⁵⁸ Грузинські натовпи посилюють тиск на вигнаного лідера, The New York Times. 22 вересня 1991р. <<http://www.nytimes.com/1991/09/22/world/georgian-crowds-step-up-pressure-to-oust-leader.html>>.

¹⁵⁹ Історія Грузії. Посткомуністична Грузія, (1990-2003). <http://georgianamerica.com/eng/information2/art_and_sport/postcommunist_georgia_19>.

грузинський рух за права людини і керував тюремним ув'язненням пана Гамсахурдіа»¹⁶⁰, і потім «Міхеїл Саакашвілі, який очолив Революцію троянд проти авторитарного президента Едуарда Шеварднадзе»¹⁶¹, якого теж звинувачували в авторитарному стилі управління.¹⁶² Але в ході парламентських виборів у жовтні 2012 року нинішній президент Грузії вибив цей козир з рук опонентів, коли забезпечив демократичну передачу влади переможцю переговорів.

¹⁶⁰ Шиплер, Д. К., Демократія це система, а не особа. *The New York Times*. 09 січня 1992 р. <<http://www.nytimes.com/1992/01/09/opinion/democracy-is-a-system-not-a-man.html>>.

¹⁶¹ Грузія запроваджує надзвичайний стан, *Spiegel*, 11 серпня 2007р. <<http://www.spiegel.de/international/world/the-rose-revolution-wilts-georgia-imposes-emergency-rule-a-516144.html>>.

¹⁶² Авторитарний президент Саакашвілі приїжджає до Вашингтона, *The Peace and Collaborative Development Network*, 27 січня 2012р. <http://www.internationalpeaceandconflict.org/forum/topics/authoritarian-president-saakashvili-coming-to-dc?xg_source=activity>.

10 РЕКОМЕНДАЦІЙ, ЯК ПОЗБУТИСЯ ПОСТРАДЯНСЬКОСТІ

У ході підготовки дослідження експерти виявили деякі спільні риси пострадянськості у Грузії, Україні та Молдові. Водночас були виокремлені певні досягнення тих чи інших країн, їхні історії успіху, які б могли стати корисними в процесі подолання пострадянськості для країн. На основі аналізу цих чинників Інститут світової політики розробив десять рекомендацій:

- **Європеїзація і соціалізація.**
- **Деміфологізація радянської спадщини.**
- **Громадянська активність.**
- **Ключова роль мас-медіа.**
- **Впровадження електронного врядування.**
- **Обміни між регіонами.**
- **Конкурси на зайняття державних посад.**
- **Боротьба з корупцією.**
- **Дебюрократизація.**
- **Поліпшення освітніх стандартів.**

ЄВРОПЕЇЗАЦІЯ І СОЦІАЛІЗАЦІЯ. Європеїзація розглядається як визначальний процес, який спроможний втілити якісні зміни в політичній системі та суспільному житті. Сам процес включає в себе два аспекти:

інституційної європеїзації та соціалізації.

Інституційна європеїзація, зосереджена насамперед на органах державного управління та їхніх інституціях, має здійснюватись на основі нормативного підходу шляхом прийняття *aquis communautaire* Європейського Союзу, сукупності спільних прав і зобов'язань, обов'язкових до виконання країнами, які прагнуть стати членами ЄС. Грузія, Молдова та Україна вже почали впроваджувати законодавство ЄС у різних сферах із урахуванням зобов'язань, узятих на себе в цілях реалізації умов щодо лібералізації візового режиму, впровадження зони вільної торгівлі і процесу асоціації в цілому. Важливо скористатись інструментами, запропонованими Європейським Союзом, із метою зміцнення інституційного потенціалу та приведення засад діяльності інститутів відповідно до європейських стандартів. Ці інструменти охоплюють діапазон від різних ініціатив: від програми «Всеохоплююча інституційна розбудова» (Comprehensive Institution Building /CIB), яка була розроблена в рамках Східного партнерства і спрямована на співробітництво в галузях, важливих як для країн Східного

партнерства, реформування виконавчої системи влади, підвищення інституційної спроможності, включення таких комплексних питань як підготовка кадрів і перехід на електронну систему управління, — і до інших інструментів. Разом із СІВ, більш ефективно мають використовуватись більш традиційні інструменти такі як Twinning, TAIEХ, SIGMA та CBC, які можуть охоплювати всі установи і галузі, що бажають та готові реформуватись та європеїзуватись.

У той же час, соціалізація є одним з найбільш важливих інструментів для роз'яснення змісту і суті реформ, які приведуть до європеїзації і зміни моделей поведінки. Соціалізація розглядається як процес, який «викликає зміни ідентичності та поведінки через взаємодію з партнером на будь-якому рівні (наприклад, із державою, бізнесом, громадянським суспільством), що призводить до соціального навчання та напрацювання моделей для наслідування»¹⁶³. У випадку з Грузією, Молдовою і Україною, соціалізація здійснюється за допомогою таких програм, як Erasmus, Молодь в

дії (Youth in Action), програм, призначених для поїздок із метою підвищення кваліфікації, EUBAM (Місія Європейського Союзу з прикордонної допомоги Молдові та Україні) та інші. Утім, ніщо не може бути більш потужним із точки зору підвищення соціалізації, ніж впровадження безвізового режиму з ЄС (звичайно, за умови виконання усіх зобов'язань) та інвестицій у підвищення контактів між громадянами, що призвело б до поглинання європейських моделей поведінки.

Загалом у процесі європеїзації важливу роль має відігравати громадянське суспільство, яке має стати прикладом і джерелом європеїзації. Процес європеїзації не гарантує виключення елементів пострадянськості, але в поєднанні з іншими інструментами, такими як, наприклад, введення електронного управління та технологій, може стати найпотужнішим інструментом для викорінення звичок і манер, які були успадковані з радянських часів.

ДЕМІФОЛОГІЗАЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ СПАДЩИНИ. Задля викорінення пострадянськості повинна відбутися ефективна деміфологізація радянських норм поведінки, явищ, символів. Сакралізація «радянського» є помітним трендом особливо в Україні, до певної міри — в Молдові. Найбільше в контексті деміфологізації просунулась Грузія. Так, в

¹⁶³ Emerson M., Noutcheva G., *From Barcelona process to Neighbourhood Policy: Assessments and Open Issues*, CEPS Working Document No 220, Centre for European Policy Studies, March 2005.

Україні понад 50% назв вулиць мають радянську генеалогію. Ледве не в кожному населеному пункті збереглися монументи героям радянської епохи — найбільш поширеними є пам'ятники Владіміру Леніну. Водночас у Грузії радянські символи були знищені ще на початку 1990-х років. У травні 2011 року грузинський парламент прийняв закон про заборону радянських символів. У липні 2012 подібний закон прийняли в Молдові. Від десакралізації «радянського» залежить, скільки часу суспільства України, Грузії та Молдови перебуватимуть на етапі пострадянськості зі збереженням відповідних атрибутів: чи то патерналізму, чи то міжособистісної недовіри, чи то нетолерантності. Деміфологізація може відбуватися як шляхом тотальної заборони, яким пішли Грузія та Молдова, так і шляхом розвінчання культу «радянського» — через широкі дискусії (у тому числі, з залученням мас-медіа), які б надали громадянам документальну базу для оцінок минулого. Натомість в Україні простежується бум подальшого освячення радянського життя — шляхом відкриття різного роду закладів «Радянська кухня», «Радянські ціни», «Большевік», тощо. Деміфологізація радянської спадщини потрібна і в культурній сфері шляхом поступового зменшення кінопродукції, в якій відтворюються або возвеличуються дискурсивні

практики, характерні для пострадянськості.

ГРОМАДЯНСЬКА АКТИВНІСТЬ. Важливим акцентом на трансформаційному шляху є готовність громадян до самоорганізації, до вияву громадянської активності на місцевому рівні. Значним викликом пострадянськості є саме патерналізм — віра громадян у всемогутність держави; впевненість, що саме держава повинна вирішувати усі їхні проблеми. Така громадянська пасивність, як наслідок, дозволяє владним структурам грати на патерналістських схильностях виборця (політикам легше вдається «підкупити» громадян своїми обіцянками). Така індіферентність призводить до застою, відсутності реформ або їх кволого впровадження. Ця ж пасивність провокує зниження рівня підзвітності політикуму від локального до центрального рівнів. Чим активнішими будуть громадяни у відстоюванні власних інтересів, тим відповідальнішим стане політикум; чим більшою буде громадянська активність, тим сильнішими ставатимуть демократичні традиції в соціумі. У ліберальних демократіях помітне намагання зміщувати важіль прийняття рішень в бік регіонів, у бік наділення більшими правами громадян (*empowerment*). Політика умовності, яка практикувалася відносно країн Центральної Європи, не завжди

вінчалася успішними результатами: подеколи ЄС наражався на критику щодо своєї патерналістської політики (коли рішення в країнах колишнього соцтабору виконувалися під тиском політики «батога чи пряника»; після отримання членства в ЄС окремі країни відходили від взятих зобов'язань). Це, у свою чергу, призвело до того, що ЄС робить наголос на самоуправлінні, на вияві ініціативності з боку інших країн — проводити європеїзацію не через накази з Брюсселя, а через власне усвідомлення великого значення впроваджуваних змін. В останнє десятиліття в самому ЄС фокусується увага на участі широких верств населення країн-членів у прийнятті рішень (таким чином, Євросоюз прагне подолати «дефіцит демократії»). Деякі з прикладів вияву громадянської активності в країнах ЄС:

- Comédie (Франція). Програма, створена у 2000 двома асоціаціями — Geyser і AFIP. Провели майже 400 акцій у сфері захисту довкілля
- Initiative & Referendum Institute Europe (Німеччина). Неприбуткова асоціація, яка координує співпрацю провідних фахівців у царині демократичної теорії. Їхня ціль — проводити дослідження, поширювати знання про кращі практики сучасних прямих демократій. Представники Інституту були серед радників укладачів

Лісабонського договору ЄС. Одне з їхніх ключових досягнень — створення Європейської Ініціативи Громадян (її було запущено 1 квітня 2012). У рамках цього проекту громадяни ЄС матимуть змогу приймати рішення на рівні з Європарламентом.

- Urban Lab (Естонія). Серед їхніх цілей — робота над новими рішеннями щодо поліпшення і урізноманітнення міського життя. У своїх проектах вони залучають наукові, соціальні і артистичні методи. Один із прикладів їхньої активності — перетворення тунелю для пішоходів на вулиці Віру в Таллінні в арт-галерею.

КЛЮЧОВА РОЛЬ МАС-МЕДІА. Засоби масової інформації мають можливість та інструменти для викривання основних елементів пострадянськості: кумівства, непотизму, блату, нетолерантності. У країнах, які проходили шлях боротьби з корупцією, нетолерантністю, іншими виявами непорядності в політичній чи соціальній поведінці, вирішальну роль відігравали ЗМІ. У цьому випадку представники ЗМІ виступають «розгрібачами бруду» (*muckrakers*), термін, який застосовувався до групи американських журналістів на початку ХХ століття, які активно розслідували корупційні скандали, викривали прояви непотизму та зловживання

державними повноваженнями представниками влади у США. Більше того, саме «макрейкери» заклали основу сучасної громадянської журналістики *watchdog journalism*, коли журналіст бере на себе роль критика представників влади. Журналіст у цьому випадку виступає «сторожовим псом» (*watchdog*) суспільства.

Вплив розслідувальної журналістики на суспільно-політичне життя у країнах Заходу є дуже значним; діяльність медіа призводить до змін у владних колах та інституційних практик, пов'язаних із викриванням непорядності політиків. Так, наприклад, група журналістів британської *The Daily Telegraph* опублікувала у 2009 році матеріали, які вказували на нецільове використання державних коштів та зловживання службовим становищем членами парламенту Великої Британії протягом декількох років. Публікація цієї інформації призвела до великої кількості відставок, звільнень, публічних вибачень і відшкодування витрат. Більше того, парламент ініціював ряд політичних реформ, які мають призвести до змін у законодавстві для суворішого контролю над використанням державних коштів. Іншим резонансним прикладом стала судова справа проти екс-президента Франції Жака Ширака, пов'язана з його 18-річним терміном на посаді мера

Парижа. Його звинуватили у розкраданні державних коштів, зловживанні службовим становищем. Більшість матеріалів слідства була представлена журналістами, які здійснювали розслідування діяльності пана Ширака впродовж його політичної кар'єри.

Саме ЗМІ здатні виявляти основні прояви пострадянськості і посилати сигнали як громадянському суспільству, так і представникам влади щодо необхідності інституційних змін, дискурсивних практик задля викорінення цих елементів. У 2011 році Група видатних осіб Ради Європи (із-поміж них — Йошка Фішер, Хав'єр Солана та інші) розробили доповідь, покликану боротися з викликами, пов'язаними з ростом нетерпимості та дискримінації в Європі¹⁶⁴. Вони також наголошують на ключовій ролі преси у боротьбі з такими небажаними трендами: «Ми заохочуємо журналістів і працівників ЗМІ бути особливо обачними, аби не поширювати міфів і стереотипів стосовно членів окремих етнічних або релігійних груп». У документі запропоновано урядам запровадити програми медіаграмотності у шкільні програми як основний елемент,

¹⁶⁴ Living together. Combining diversity and freedom in 21st-century Europe, Report of the Group of Eminent Persons of the Council of Europe, 2011. <<http://book.coe.int/ftp/3667.pdf>>.

аби навчити дітей і молодь бути обережними щодо висловлювань, мотивованих расистським, ксенофобським, антисемітським ухилом тощо.

У жителів пострадянських країн досить високий рівень довіри до мас-медіа. Так, в Україні лише ЗМІ користуються довірою у 46% громадян¹⁶⁵. У Молдові 16% дуже довіряють і 59% довіряють журналістам¹⁶⁶. Про силу мас-медіа свідчить скандал, який стався в вересні 2012 року у Грузії. Грузинські ЗМІ показали відеокадри, на яких були зафіксовані факти насильства в пенітенціарній системі країни. Ця подія призвела до поразки правлячої партії «Єдиний національний рух» на парламентських виборах.

УПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ВРЯДУВАННЯ. Електронне врядування (e-Government) — ефективний механізм вирішення цілого комплексу проблем, що існують у пострадянських країнах. Використання всесвітньої мережі Інтернет для надання громадянам інформації та послуг державного сектору (саме таке визначення електронному

врядуванню дає ООН), дозволяє скоротити успадкований ще від радянської системи численний бюрократичний апарат, при цьому значно підвищивши якість, ефективність та швидкість обслуговування громадян державними органами. Завдяки е-урядуванню громадяни можуть швидко отримати чи подати до державних інституцій необхідні довідки та інші документи, не витрачаючи час на черги та запаморочливу біганину чиновницькими кабінетами. Ще одна важлива перевага інтернет-комунікацій полягає в тому, що вони дозволяють уникнути особистого контакту з чиновниками, більшість із яких, користуючись своїм службовим становищем, встановлює власні, неофіційні, тарифи на ті чи інші послуги державного сектору. Також, слід відзначити, що переведення урядового сектору у віртуальний простір посилює його транспарентність, адже ця концепція передбачає безперервну інтерактивну комунікацію між громадянами (споживачами держпослуг) та урядом. Останній постійно звітує перед відвідувачами урядових веб-ресурсів про свої успіхи та невдачі, реагує на громадські звернення, тощо. Для пострадянських країн суттєвою перевагою електронного врядування є й те, що воно ефективно запобігає маніпулюванню фактами і статистичними даними з боку державних органів, яким часто зловживають урядовці в Україні. На пострадянському просторі

¹⁶⁵ Когут І., Ресурс недовіри, Известия, 21 березня 2011 року. <<http://izvestia.com.ua/ru/article/3769>>.

¹⁶⁶ Barometer of Public Opinion, Institute of Public Policy, April 2012, Chisinau, p. 36. <<http://www.ipp.md/libview.php?l=en&idc=156&id=610>>.

флагманом у сфері застосування новітніх комунікацій у державному секторі залишається, безперечно, Естонія. Ще у 1998 році був затверджений основоположний документ «Принципи інформаційної політики Естонії», який був оновлений у 2004 році. У 2007 році вступила у силу «Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Естонії до 2013 року». Окрім того, естонський парламент прийняв кілька законодавчих актів, щодо безпеки інформаційних технологій та захисту особистих даних. Такі послідовні та виважені кроки естонського керівництва, спрямовані на впровадження Інтернет-технологій у різні сфери суспільно-політичного життя, дали свої плоди. За результатами звіту ООН «Електронний уряд у 2012 році: уряд для людей», Естонія увійшла до 20-ки країн світу за динамікою розвитку е-врядування. Останнім часом позитивні зрушення у питанні електронного уряду спостерігаються у Молдові та Грузії. У вже згаданому звіті ООН 2012 року, Молдова опинилася на 69 сходинці, хоча у 2010 році вона займала лише 80-ту позицію. Ще кращу динаміку у впровадженні інформаційних технологій у державній сфері продемонструвала Грузія: якщо у 2010 році вона посідала 100 позицію, то у 2012 вона вже була 72, подолавши таким чином 28 сходинок за 2 роки. Україна ж, натомість, продемонструвала зворотну тенденцію,

втративши 14 позицій у рейтингу, скотившись з 54 місця на 68. Отже, електронне врядування є ефективним інструментом для оптимізації кількісного складу бюрократичного апарату, який, окрім того, забезпечує вільний доступ громадян до інформації та послуг державних органів, та дозволяє подолати корупційні схеми у державному секторі. Із запровадженням електронного уряду чиновники втрачають своє привілейоване становище, що закріпилося за ними ще з радянських часів, в той час як громадяни отримують змогу без бюрократичних перепон отримати необхідні державні послуги. Для того, щоб електронне врядування було найбільш ефективним, також необхідно розширити аудиторію користувачів Інтернетом. Наприклад, цікавим для пострадянських держав може стати європейський досвід створення Wi-Fi міст. Наприклад, досвід до безкоштовного бездротового Інтернету. Особливо актуальною така ідея може бути для міст, де присутні студентські спільноти та молодь. Молоде покоління більш відкрите до інновацій, відтак електронний доступ до державних установ може користуватися особливим попитом серед молодіжної аудиторії.

ОБМІНИ МІЖ РЕГІОНАМИ. У радянські часи мобільність трудових та суспільних ресурсів на широкому просторі СРСР була досить високою.

Українські аграрії піднімали цілину у Центральній Азії, російські інженери працювали в Україні, молдовські солдати служили на Далекому Сході. З розпадом Союзу відбувся розрив подібних соціальних комунікацій, а кризові 90-ті роки призвели до відчуження населення навіть у рамках окремих національних держав. Людина радянська втратила свою «величну та могутню» Батьківщину, з її неосяжними просторами. Людина пострадянська свою Батьківщину досі не пізнала, самообмежившись вузькими рамками власного локального світу. Соціальна мобільність обмежується потоками заробітчан з різних сіл та містечок до великих міст, зокрема в останні роки високими темпами розростається Київ, а щоб «розвантажити» перенаселений за грузинськими мірками Тбілісі, президент Саакашвілі ініціював перенесення парламенту до Кутаїсі. Водночас, рівень міжрегіональних контактів у пострадянських державах залишається досить низьким. Відсутність власного досвіду спілкування з співвітчизниками з інших регіонів країни, відкриває простір для інформаційних маніпуляцій та насадження стереотипів, яким безперешкодно користуються багато політичних сил. Це дає підґрунтя говорити про існуючий розкол між, наприклад, Заходом і Сходом (у випадку України), та підживлює конфліктні настрої у регіонах, що потерпають від

заморожених конфліктів (Грузія, Молдова). Так, наприклад, пересічний українець зі Сходу уявляє Львів як місто, вулицями якого сновігають бандерівці, а багато молдован традиційно називають придністровців у кращому випадку «сепаратистами».

Пошук порозуміння між людьми, які перебувають у полоні стереотипів, є надскладним завданням, а соціальне відчуження та міжособистісна недовіра стоїть на заваді державному розвитку та консолідації суспільства.

Подолати ці пострадянські явища можна лише шляхом стимулювання міжособистісних контактів. Часто поїздка за межі власного селища (міста, області) може кардинально змінити уявлення про свою країну. Особливу увагу слід приділяти найбільш мобільним верствам населення, свідомість яких, до того ж, не потрапила під вплив інформаційних кліше. Це, насамперед, школярі та студенти. Програми міжуніверситетських обмінів, стажувань, навчальні візити, літні школи, тематичні туристичні подорожі — ці прості, але ефективні, кроки дозволяють побороти пострадянську настороженість та упередженість до співвітчизників.

Поступово у пострадянських державах поширюється розуміння необхідності міжрегіональної інтеграції. Міхеїл Саакашвілі неодноразово наголошував на тому, що

повернення Грузії сепаратистських регіонів Південної Осетії та Абхазії, розпочнеться саме на рівні міжособистісних контактів, завдяки яким пересічні мешканці цих самопроголошених республік зможуть неупереджено оцінити практичні здобутки реформ у Грузії та лобюватимуть повернення під юрисдикцію Тбілісі. У Молдові вирішення Придністровського конфлікту «знизу», тобто з рівня міжособистісної комунікації, запропонували нещодавно експерти Ніку Попеску та Леонід Літра¹⁶⁷. В Україні ж політтехнологічний розкол між Заходом і Сходом останнім часом лише загострюється — цьому, наприклад, сприяло прийняття суперечливого закону про регіональні мови. В питанні консолідації українського суспільства та подолання соціального відчуження слід розраховувати більшою мірою саме на громадянське суспільства, та міжособистісні комунікації, аніж на вважену державну політику.

КОНКУРСИ ДЛЯ ДЕРЖАВНИХ ПОСАД. Мірилом відповідності тій чи іншій посаді мають бути професійні та кваліфікаційні якості, а не вигідні родинні зв'язки. Цей звичний для європейської демократичної практики принцип досить важко

приживається у пострадянських реаліях. Непотизм, поширений в органах державної влади, практично неможливо викоринити, а характерне для пострадянських країн так зване «кумівство», що ґрунтується на неформальних дружніх стосунках, на відміну від родинних зв'язків навіть неможливо довести за допомогою формальних, юридичних доказів.

Втім, викоринюючи цілі династії державних службовців, зокрема й у виконавчій владі, слід дотримуватися балансу між покаранням за зловживання службовим становищем та оцінкою дійсних професійних якостей тих чи інших осіб, що могли опинитися у кріслі держслужбовця завдяки родинним чи іншим зв'язкам. Відтак, чи не єдиним ефективним механізмом у цьому контексті є проведення відкритих та прозорих конкурсів на заміщення вакантних посад в органах державної влади та місцевого самоуправління.

Європейські практики, що застосовуються до прийняття на державну службу, досить прості. У документі, виданому Комісією з державної служби Великої Британії, запропоновано наступні принципи відбору на державні посади: відбір має проходити у формі відкритого та чесного конкурсу, а також на основі заслуг заявника (так званий *merit-based principle*). Конкурс на заміщення вакантних посад у державній службі має бути оголошений

¹⁶⁷ Litra L., and Popescu N., Transnistria: A bottom-up solution, ECFR-IDIS, 2012. <http://ecfr.eu/content/entry/transnistria_a_bottom_up_solution>.

у популярних ЗМІ, з якомога ширшою аудиторією. Діяльність комісії з відбору кандидатів відзначається транспарентністю та відкритістю. А принцип відбору за заслуги гарантує те, що посаду отримає лише той кандидат, хто може найкраще виконати запропоновану роботу.

У пострадянських республіках ці прості принципи найму державних службовців залишаються лише на формальному рівні. Деякі успіхи продемонструвала Грузія, де останнім часом в органах державної влади суттєво побільшало молодих спеціалістів, що були прийняті на роботу шляхом конкурсного відбору. У Молдові у складі конкурсних комісій з відбору кандидатів для заміщення вакантних посад в центральних органах виконавчої влади має бути щонайменше один незалежний експерт, представник громадянського суспільства. Наприклад, восени 2012 у Молдові проводилася атестація дорожньої поліції, де до складу атестаційної комісії входив представник громадянського сектору (у результаті 50% співробітників не пройшли атестації; пройшли лише 10%; 40% залишили на випробувальний термін). В Україні у новому Законі «Про державну службу», прийнятому Верховною Радою 17 листопада 2011 року, зазначається, що до складу комісій можуть бути включені як держслужбовці,

так й експерти відповідної спеціалізації. Але найчастіше діяльність конкурсних комісій та принцип прийняття рішень залишається таємницею за «сімома замками».

Процвітання непотизму в органах державної влади сприяє й те, що державні службовці в пострадянських суспільствах сприймаються як привілейована каста, потрапити до якої вдається далеко не всім. Натомість у європейських країнах державні службовці — це працівники державних інститутів, які покликані працювати в інтересах громадян, для задоволення їх потреб.

Відкритість та прозорість державної служби, зрозумілі принципи відбору для державних службовців, справедливі конкурси на заміщення вакантних посад із залученням незалежних експертів — це ті кроки, які сприятимуть подальшій трансформації пострадянських бюрократичних систем відповідно до європейських норм і практик.

БОРОТЬБА З КОРУПЦІЄЮ. Хабарництво є одним із головних викликів, який стоїть на шляху трансформацій перед пострадянськими країнами. За індексом сприйняття корупції Грузія наразі розташувалася на 64 місці (при цьому є помітним прогрес країни, оскільки в 2010 році вона була на 68 позиції). Цього не скажеш про Молдову, яка в 2010 році посідала 105 позицію, а

вже за підсумками 2011 року скотилася до 112 місця. Ще більш вражаючими є тренди у сприйнятті корупції в Україні — у 2010 році держава перебувала на 134 місці, а в 2011 скотилася на 152 позицію. Успіх у царині боротьби з корупцією продемонструвала Грузія¹⁶⁸. Так, у 2010 році Грузія опинилася на першому місці за критерієм відносного скорочення рівня корупції згідно з рейтингом Transparency International's Global Corruption Barometer. У 2012 році Світовий банк розмістив Грузію на 12-му місці у рейтингу «Ведення бізнесу» / Doing Business (у 2005 році країна перебувала на 112 місці). Досвід Грузії особливо важливий, оскільки приклад цієї країни знищив поширений міф про неможливість викорінення корупції на пострадянському просторі, а також про те, що корупція стала частиною регіональної культури чи навіть менталітету. Світовий Банк визначив десять чинників, які дозволили Грузії покінчити з корупці-

єю¹⁶⁹ (вони можуть бути корисними для України та Молдови для викорінення корупції):

- *наявність сильної політичної волі.* «Грузія без корупції» — один із головних лозунгів Міхеїла Саакашвілі в 2003 році;
- *створення атмосфери довіри.* Грузинський уряд поставив за мету упродовж восьми місяців показати результати боротьби з корупцією (аби використати так зване вікно можливостей);
- *радикальна кампанія щодо викорінення корупції.* Грузія вирішила боротися з корупцією не поступово і не секторально, але швидко і на всіх фронтах — шляхом своєрідного блицкригу;
- *запрошення нових кадрів.* Грузинський уряд розпочав пошук молодих освічених людей з високими етичними рисами, які б не мали зв'язків із минулими урядами;
- *обмеження ролі держави.* Логіка грузинської боротьби з корупцією базувалася на розумінні: чим більше є втручання держа-

¹⁶⁸ Corruption Perception Index, Transparency International, 2011, 2010, <<http://www.transparency.org/research/cpi/overview>>.

¹⁶⁹ Fighting Corruption in Public Service. Chronicling of Georgia's Reforms, The World Bank, Washington, 2012. <<http://issuu.com/world.bank.publications/docs/9780821394755?mode=embed&layout=http%3A%2F%2Fskin.issuu.com%2Fv%2Flight%2Flayout.xml&showFlipBtn=true>>.

ви в економіку, тим вищим буде рівень корупції;

- *прийняття нетрадиційних методів.* Один із них — обвинувачені в корупційних махінаціях діячі мали сплатити до бюджету значні суми, аби уникнути тюремного ув'язнення. Серед інших методів: використання позабюджетних коштів для збільшення зарплатні, а також тотальне звільнення співробітників дорожньої поліції;
- *безпосереднє координування, єдність щодо поставлених цілей.* Важливою складовою успіху реформ у Грузії стала єдність команди Саакашвілі; однакове розуміння необхідності викоринити корупцію;
- *адаптація міжнародного досвіду до місцевих умов.* Зокрема, уряд Саакашвілі брав до уваги позитивний досвід США, Італії. Крім того, реформатори досліджували причини невдач щодо боротьби з корупцією в країнах колишнього Радянського Союзу. Водночас, урядовці Грузії наголошують, що також ці методи боротьби адаптувалися до місцевих умов;
- *використання технологій.* Технології дозволили зменшити кількість безпосереднього контактування громадян і державних службовців;
- *використання комунікацій у стратегічному плані.* Грузинсь-

кі урядовці розуміли, що впровадження інституційних норм є недостатнім для викоринення корупції; важливо було, аби пересічні грузини повірили в ефективність цієї боротьби. Тому арешти високопосадовців дуже часто висвітлювалися місцевими мас-медіа.

ДЕБЮРОКРАТИЗАЦІЯ. Для ефективної боротьби з корупцією на пострадянському просторі доцільною також видається масштабна дебіурократизація — скорочення кількості чиновників та спрощення усіх процедур отримання тих чи інших документів у державних органах. Яскравим прикладом цьому слугує Грузія, визнаний лідер з боротьби з корупцією серед колишніх радянських республік. Максимальне спрощення процедур отримання довідок, водійських прав, реєстрації та інших державних послуг, змінило ставлення громадян до бюрократичних інститутів та позбавило багатьох держслужбовців джерела незаконних доходів. Символом дебіурократизації можна вважати Дім юстиції в Грузії, під дахом якого зібрані такі установи, як Палата нотаріусів Грузії, Національне агентство публічного реєстру, Агентство громадського реєстру, Національний архів та Національне виконавче бюро. Тут громадяни можуть оперативно та з комфортом отримати

більш ніж 300 послуг. Але, слід врахувати, що скорочення кількості чиновників має супроводжуватися цілою низкою заходів. Зокрема, слід заохочувати приватну ініціативу та розвиток малого і середнього бізнесу. Пострадянській людині досить важко повірити у власні сили та розпочати власну справу. Якщо бюрократичний апарат сприятиме розвитку приватної ініціативи, а не придушуватиме її, якщо усі відповідні процедури будуть максимально прозорими та відкритими, державна служба поступово втрачатиме свою привабливість для громадян. Ті ж чиновники, які будуть змушені припинити займатися бізнесом на державних функціях, так чи інакше шукатимуть нові сфери зайнятості, які приносятимуть не менші доходи. Дебюрократизація в пострадянських державах — головне завдання для поширення ліберальних цінностей та подолання корупції та торгівлі державними послугами.

ПОКРАЩЕННЯ ОСВІТНІХ СТАНДАРТИВ. Процес викорінення пострадянських елементів неможливий без змін в системі науки та освіти. Рекомендації в цій сфері можна звести до трьох основних пунктів: децентралізація вищої освіти, суворе покарання будь-яких форм плагіату на рівні університетів і залучення до державного апарату службовців

із західною освітою та знанням іноземних мов (особливо англійської).

Децентралізація системи вищої освіти та надання ширшої автономії вузам дозволить останнім підвищити рівень самоорганізації, яка є антиподом однієї з основних характеристик пострадянськості — патерналізму. Більше того, академічна, організаційна та фінансова незалежність університетів від Міністерств освіти та науки дозволить більш ефективно впроваджувати Болонську систему освіти.

Участь у Болонському процесі в свою чергу дозволить вузам увійти в зону Європейської вищої освіти (ЕНЕА), яка має єдину систему ступенів і академічних кваліфікацій, високий рівень мобільності та обмінів між навчальними установами, що прискорить як процес європеїзації, так і соціалізації. Варто наголосити, що одним із наріжних каменів участі в Болонській системі освіти є введення системи покарань за плагіат на рівні університетів.

Окрім того, серед ефективних методів у боротьбі із проявами пострадянськості є підвищення кваліфікації держслужбовців на базі закордонної освіти. Позитивним прикладом такої практики слід вважати Грузію, де після Революції Троянд, до влади прийшли представники молодшого покоління, які отримали освіту у західних університетах. Із цією рекомендацією безпосередньо

пов'язана необхідність вивчення англійської мови представниками влади як сучасної *lingua franca* у спілкуванні на міжнародній арені, особливо щодо питань євроінтеграції пострадянських країн. У цьому контексті держслужбовцям та парламентарям, залученим до процесів європейської інтеграції своїх країн, варто проходити відповідну перевірку знань із англійської мови в рамках визнаних у світі систем екзамнування (IELTS, TOEFL, тощо).